

KARAHANLILARIN SELÇUKLU EGEMENLİĞİNE GİRME SÜRECİ

Prof. Dr. Ergin AYAN

Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi

Öz

Bu çalışmada Selçuklu Devleti'nin kuruluşundan Karahanlıların tabiiyete alınmasına kadar olan süreç ele alınmıştır. Tuğrul Bey'in tahta çıkışından başlayarak Sultan Alp Arslan ve Sultan Melikşâh dönemlerini içine alacak şekilde Selçuklu Karahanlı ilişkilerini siyasi, zaman zaman da kültürel ve coğrafi olarak açıklanmağa çalışılmıştır. Selçukluların kuruluş döneminde Karahanlılara sınırdaş olan bölgeler Çağrı Bey'in yönetimine verilmişti. Çağrı Bey zamanında ufak sınır olayları dışında Karahanlılarla önemli çatışmalar yaşanmamıştır. Bir çatışma çıktığında halifenin araya girerek her iki tarafı uzlaştırma yoluna gittiği dikkat çekmektedir. Karahanlı ve Selçuklu hânedânları arasında kız alıp verme suretiyle akrabalık kurulduğu da görülmektedir. Buna mukabil iki devlet arasındaki siyasi ilişkiler Sultan Alparslan'ın ölümüne yakın kopma noktasına gelmiştir. Sultan Alparslan büyük bir orduyla Karahanlılar üzerine yürüdüğü sırada bir kale kumandanı tarafından öldürülmüştür. Sultan Alparslan'dan sonra yirmi yıl tahtta kalan oğlu Melikşâh zamanında ise Doğu ve Batı Karahanlılar, Selçuklulara tâbi oldular. Sultan Melikşâh Türkistan üzerine iki büyük sefer yaptı ve bu seferler sonucunda Karahanlıları egemenliği altına aldı. Karahanlıların Selçuklulara tabiiyeti son Büyük Selçuklu Sultanı Sancar'ın ölümüne kadar devam etti.

Anahtar kelimeler: Selçuklular, Karahanlılar, Alp Arslan, Melikşâh, Türkistan.

KARAKHANIDS ENTERANCE TO SELJUKID DOMINATION

Abstract

This study covers the process from the establishment of the Seljukid State till the domination over the Karakhanids. Here, beginning with the enthronement of Toghrul Beg, including the following periods of Sultan Alp Arslan and Sultan Melikshâh, political and sometimes cultural, geographical relations of Seljukids and Karakhanids are sought to be explained. During the establishment of the Seljukids, neighboring regions were given to the administration of Chagri Beg. Under his reign there were no significant events except some small border conflicts. Seljukid and Karakhanid dynasties established family ties through marriages. However, on the eve of Sultan Alp Aslan's death the relations between the two states came to a breakdown. Sultan Alp Aslan was killed by a castle commandant, when he was marching with a big army against the Karakhanids. During the reign of his son Melikshâh, who ruled for twenty years, East and West Karakhanids came under the domination of Seljukids. Sultan Melikshâh led two big campaigns in Turkistan, and consequently he achieved to subject Karakhanids to Seljukids. Karakhanid subjection to Seljukids continued until the death of the last ruler of the Great Seljukids, Sultan Sanjar.

Keywords: Seljukids, Karakhanids, Alp Arslan, Melikshâh, Turkistan.

Giriş

Araştırmaya Selçuklu Devleti'nin resmen kuruluşundan önce yani 1030'lu yıllarda Gazneli, Karahanlı, Selçuklu eksenindeki siyasal ilişkileri irdelemekle başlanacaktır. Bu konunun ilk akla gelen isimleri Gazneli Sultan Mahmûd'un oğlu olan Mesûd ve Karahanlı Ali Tegin'dir. Kaynakların verdiği bilgiler, bu iki Türk hükümdarı arasındaki hasımlığın sebeplerini açıklanabilir kılmaktadır. Bu bilgilere göre babasının ölümü¹ üzerine kardeşi Muhammed ile başladığı taht kavgasında Mesûd, tahta geçmeden önce Ali Tegin'den yardım istemiş, buna mukabil de ona Huttâl'ı vadetmişti. Ancak Mesûd'un Gazneli tahtına rahatlıkla oturması Ali Tegin'in yardımını gerektirmemiş ve tabiatıyla Huttâl da ona verilmemişti. şimdi Ali Tegin bu vadedilen yeri almak için zor kullanmak istiyordu². Diğer taraftan Mesûd tahta çıktıktan sonra sözünde durmadığı gibi Mâverâünnehr'i Ali Tegin'den alarak oraya Karahanlı Yusuf Kadir Han'ın oğlu Buğra Tegin³'i yerleştirmeğe karar verdi. Ali Tegin'e karşı da Harezmi valisi Altuntaş idaresinde kuvvet gönderdi⁴.

Bu davranış biçimiyle Sultan Mesûd'un aslında bölgesinde oldukça güçlü pozisyonda bulunan Karahanlı Ali Tegin'i önemli bir figür olarak görmediği, onunla savaşmayı bir valisine havale etmesinden anlaşılmaktadır. Fakat bu durum aşağıda sonuçları bakımından görüleceği üzere Mesûd'un isabetsiz ve tutarlı olmayan bir siyaset güttüğünü yansıtmaktadır.

Beyhakî'nin verdiği bilgiye göre, Altuntaş ile Ali Tegin arasında yapılan Debûsiye savaşında Selçuklular, Karahanlı saflarında bulunuyorlardı (423/1032). Bu savaşın sonucunda iki taraf da netice alamamış ve bir mütareke yapıldıktan sonra ordusuyla çekilmekte olan Altuntaş vefat etmiřtir⁵.

Henüz devlet haline gelmemiş olan ve aşiret halinde yaşayan Selçuklu Oğuzlarının bu devirde oyunu kuralına göre oynayarak, Gazneli-Karahanlı askerî sektöründe neredeyse eşzamanlı olarak faaliyet gösterdikleri, çünkü hem bunu yapabilecek güçte hem de şartların gereği mecbur oldukları gözlemlenmektedir. Bu Selçukluların başındaki reisler, Karahanlılarla Gazneliler arasındaki çekişmeyi iyi tahlil ederek kendi lehlerine kullanmasını bilmişlerdir.

¹ Gazneli Mahmûd, 421 yılının Rebiülahirinin yirmi üçünde Perşembe günü (30 Nisan 1030) ölmüştür. Gerdizî, 1347 hş.: 194.

² Beyhakî, 1945: 357; Merçil, 1989: 58.

³ Sonradan Yegategin lakabını almış olan Buğra Tegin, aynı zamanda Mesûd'un kız kardeşi Hürre Zeyneb ile evliydi ve Arslan Han unvanıyla babası Yusuf Kadir Han (1026-1032)'in yerine geçmişti. Gazneliler Karahanlılarla akrabalık kurmak için Yusuf Kadir Han'ın kızının Sultan Mesûd ile Buğra Han'ın kızının ise Mesûd'un oğlu Mevdûd ile evlenmesine karar vermişlerdi. Fakat bunlardan Mevdûd'un nişanlısı ölmüş, dolayısıyla yalnız Emîr Mesûd'un nikâhlısı olan Yusuf Kadir Han'ın kızı şah Hatun'u bir mahfe içinde Gazne'ye getirmişlerdi. Düğün merasimi 19 şevvâl 425 (6 Eylül 1034)'te başlamıştır. Beyhakî, 1945: 466 vd, 591.

⁴ Beyhakî, 1945: 358.

⁵ Bu savaşta Harezmişah'a da bir ok isabet etti. Harezmişah bundan ziyade sarsıldı ve ertesi gece öldü. Bunun üzerine Hacı Ahmed Abdüssamed gibi bir iş adamı başa geçti, Harezmişah'ın ölümü her tarafa yayılmadan o gece Ali Tekin ile sulh yaptı. Beyhakî, 1945: 365-377; İbnü'l-Esîr, 1987: IX, 385; Geniş bir tetkiki için Bk. Erdoğan, 2013: 143-180.

Şimdi yaşanan tarihsel olaylar hakkında sonuçları açısından bir ilişki kurarsak, Ali Tegin'in hiç te önemsenmeyecek bir şahsiyet olmadığını görürüz. Nitekim Altuntaş'ın ölümüyle birlikte durum değişmiş, onun halefi Harun ise selefinin hilâfına Ali Tegin ile anlaştığından Sultan Mesûd zor durumda kalmıştır. Ancak Ali Tegin de kısa bir süre sonra öldü (1034)⁶. Yerine geçen Arslan İlig Yusuf⁷, babasının ittifakını devam ettirerek Harun ile birlikte Çağaniyan'ı zapt edip, Tirmiz'i kuşattı. Sultan Mesûd, bir suikast sonucu Harun'u ortadan kaldırmak suretiyle kendisine karşı gelişen bu ittifakı çözdü (1035)⁸. Müttefikini kaybeden Arslan İlig Yusuf yalnız kalmıştı. Ayrıca sadık müttelikleri olan Selçuklular'ın darılıp, Buhara civarından ayrılmalarına sebep olunması da, onun kuvvetinin büyük ölçüde azalmasına yol açmıştı⁹.

Bütün bu olanlardan sonra kendini kâfi derecede güçlü hissetmeyerek geri çekilen Arslan İlig Yusuf bu sefer anlaşmak için Sultan Mesûd'a müracaat ederek başarılı bir girişimde bulunmuştur. Arslan İlig Yusuf, hâcibi olan Albtekin'i, Hatib-i Buhara Abdullah-i Parsî ile beraber elçi olarak Sultan Mesûd'a gönderdi. Elçiler 17 Safer 428/10 Aralık 1036 Çarşamba günü Belh'e gelerek, merasimle Sultan Mesûd'un huzuruna çıktılar. Arslan İlig Yusuf, artık sultanın topraklarına saldırmayacağına dair söz veriyor ve kendisini Karahanlı hânedânının diğer kolundan Arslan Han Süleyman b. Yusuf Kadir Han ile barıştırması için Mesûd'un aracı olmasını, ayrıca iki hanedan arasında evlenme yolu ile akrabalık tesis edilmesini istiyordu. Sultan Mesûd da cevaben yazdığı mektupta bu istekleri kabul ettiğini bildirmiştir. Tarihçi Beyhakî eserinde, iki taraf arasında iki kez gerçekleşen bu elçilik trafiği münasebetiyle yaşanan diplomasiyi muazzam bir tasvir yeteneğiyle gözler önüne sermiştir¹⁰.

Arslan İlig Yusuf'un durumunun tehlikeye girdiğini yansıtan başka bir olay da; Nasr b. Ali'nin iki oğlu Aynüddeve Muhammed ve Böri Tegin Ebû İshâk İbrahim'in meydana çıkışı olmuştu. Bunlardan Muhammed b. Nasr 1036/1037'de Özkend'de sağlam bir şekilde yerleşmeyi başardı. Diğer taraftan Ebû İshâk İbrahim kendi sınırlarının ötesinde genişlemek üzere Vahş ve Huttal gibi şehirlere akınlar yapıyordu. Bunları engellemek maksadıyla Sultan Mesûd ona karşı kuvvet sevk etti ise de, bir sonuç elde edemedi (1038/39)¹¹. Ebû İshâk

⁶ 6 Cemaziyelahir 426/18 Nisan 1035 Cuma günü Belh'den gelen bir mektup ile Ali Tegin'in öldüğü ve o nevâh'in idaresinin büyük oğlunun eline verildiği haber alındı. Beyhakî, 1945: 512; Pritsak, 1954: 35; Necef, 2005: 316; Beyhakî, Ali Tegin'in ölüm haberini, 1035 yılı olaylarında vermekte, ancak Selçuklular'ın katledilmesi meselesini 1034'le tarihlendirirken, aynı zamanda bunun Ali Tegin'in ölümünden sonra vuku bulduğunu anlatarak ciddi bir kronolojik örtüşmezliğe sebep olmaktadır. Herhalde onun ölümü Belh'den gönderilen bir mektupla Amûl'daki Sultan Mesûd'a bildirilmekle, aradan bir müddet geçtiği için böyle bir kronolojik karışıklık husule gelmiş olmalıdır. Bu konunun kritiği için ayrıca bk. Huncan, Kış/2007: 71 vd.

⁷ Sultan Mesûd Ali Tegin'in ölümü vesilesiyle oğluna yazdığı tehniye ve taziye mektubunda ona el-Emîrû'l-Fâzîlû'l-Veled diye hitap etmiştir. Beyhakî, 1945: 565.

⁸ Beyhakî, 1945: 793; İbnü'l-Esîr, 1987: IX, 386.

⁹ Genç, 2007: 481.

¹⁰ Beyhakî, 1945: 517 vd., 567, 599.

¹¹ Beyhakî, 1945: 569-572.

İbrahim yine de hâkimiyet alanını genişletmeğe devam etti. O, Türkmenlerden sağladığı yardımlarla birlikte Ali Tegin oğullarının elinde bulunan Kiş, Soğd ve Buhara'yı zapt etti. Zor durumda kalan Ali Tegin'in oğulları Yusuf Kadir Han'ın oğullarının yanına sığınmaktan başka çıkar yol bulamadılar. Böylece Muhammed büyük kağan unvanı alarak kardeşi Ebû İshâk İbrahim ile kendilerini Yusuf Kadir Han kolundan ayırmışlar ve bu suretle aşağı-yukarı 1041/1042'den itibaren doğu ve batı olmak üzere iki Karahanlı Devleti meydana gelmiştir¹².

Siyasi olan bu bölünmede Doğu Karahanlılar Devleti başta Taraz¹³, İsbicâb, Şaş, Yedisu ve Kaşgar olmak üzere Fergana¹⁴'nın büyük bir kısmını içine alıyordu. Doğu büyük kağanının başkenti Balasagun (Kara-Ordu)¹⁵ olmakta devam etmiştir. Doğu ortak kağanı ise genellikle Kaşgar'da ve nadiren Taraz'da otururdu. Karahanlı hanedanının aile mezarlığı da Kaşgar'da olup, buraya Ordu-Kent¹⁶ adı verilmiştir.

Batı Karahanlılar Devleti ise asıl Mâverâünnehr ile Fergana'nın bir kısmını ihtiva ediyordu. Fergana'nın dağlık kısmında bulunan Saganıyân, Kubâdiyân, Vahş, Huttal ve Tirmiz eyâletleri ise genellikle sınırların dışında kalmış ve Karahanlıların buraları ele geçirme girişimleri genellikle süreklilik arz etmemiştir. Bu iki Karahanlı Devleti'nin sınırı ekseriya Hocend idi. Nitekim Fergana ve Seyhun sahası çoğu defa anlaşmazlık konusu olmuştur. Batı Karahanlıların merkezi ise önceleri Özkend sonraları Semerkand olmuş, Batı ortak kağanı ise Buhara'da oturmuş olmalıdır. Karahanlı valilerinin oturdukları ve çoğu darbhanelerin bulunduğu Aksikes, Barshan, Binakas, Buhara, Hocend, Debûsiye, Fergana, Heftdih, İlak, İsficâb, İştihan, İtluk, Kend, Balasagun, Karmine, Kâşân, Kaşgar, Kiş, Kuşânikes, Marginân, Özkend, Riştân, Sagâniyân, Şâş, Tarâz, Tûnkâs, Uşruşâna, Yârkend gibi şehirlerdir¹⁷.

¹² Hunkan, Kış/2007: 60-63.

¹³ Talas da denilen Taraz şehri Kaşgarlı'ya göre iki tanedir. Bunlardan birisi Ulu Talas'tır, diğeri ise İslâm sınırına yakındır. Kaşgarlı Mahmud, 1988: 366.

¹⁴ Fergana zengin hir küre (vilâyet) dir. Bu kürede 40 minber olduğu söylenir. Merkezi Ahsiket (Eski Köy)'tir. Buranın şehirleri arasında Meyânüdiyye, Masrâbâd, Menâre, Renced, Sîket, Zârgân, Hayralâm, Bişbeşârî, Uştî-kân, Zerenderâmiş, Özkend bulunur. Nesâ'iyye'ye bağlı yerler arasında Üş, Küba, Bereng, Mergînân, Riştân, Vânket, Kend (Cend), Vâgziyye'ye bağlı yerler arasında Bükend, Kasan, Bâb, Cârîk, Uşt, Tûbkâr, Uvâl, Degizkerd, Nev-kât, Meskân, Beygân, Eşhîhân, Cidgil, Savdan vardır. Al-Makdisî, 1906: 161 vd.

¹⁵ Balasagunlular Sogd lehçesi (Kaşgarlı'ya göre "Soğdlar Balasagun'a gelip yerleşmiş olan bir kavimdir. Bunlar Buhara ile Semerkand arasında bulunan Soğddandır. Ancak bunlar, Türk kılığına bürünmüşler ve Türklerin huylarını edinmişlerdir.") ve Türkçe kullanırlar. Tıraz ve Bayda şehirlerinin halkı da böyledir. İsbicâb ile Balasagun arasındaki bölgede yer alan Argu (argu "iki dağ arası" demektir. Bundan alınarak Taraz ile Balasagun arasındaki şehirlere Argu denmiştir; çünkü orası iki dağ arasındadır) şehirleri halkının dili arı değildir. Kaşgar'ın Kaçak lehçesinde konuşan köyleri vardır. Şehrin içinde ise Hakani (Karahanlı) Türkçesi konuşulur. Balasagun ve o civardaki Argu şehirleri halkının dilinde "şehir (balda)" demektir. Nitekim Balasagun şehrine Kuz-Uluş da denir. Ordu "Kağanın oturduğu şehir (balda el-ikame ve kasaba el-mülûk)" demektir. Bundan alınarak Kaşgar şehrine "kağanların oturduğu şehir" anlamında Ordukend denilmiştir. Yine Ordu adında Balasagun'a yakın bir şehir vardır. Balasagun şehrine de Kuz-ordu denir. Bk. Kaşgarlı Mahmud, 2008: 16, 31, 63, 205; G. Le Strange, 1930: 487; Ordukent, yapılan tariflere göre Karluk iskân sahasının ortasındadır. Dolayısıyla Karluk Hanı'nın merkezidir. Salman, Bahar 2014: 5; Balasagun şehri hakkında yapılmış müstakil bir çalışma için bk. Abrurrahman, 2003: 1-11.

¹⁶ Kaşgar şehri, tarihte karşımıza en yaygın olarak Shu-lo, Ch'ia-sha, Şulig ve Ordu Kent adlarıyla çıkmaktadır. Ercilasun, 2013: 15.

¹⁷ Pritsak, 1954: 37 vd.; Beşinci iklim doğu Türklerinin ve Ye'cûc'un ülkesinden başlar. Kabileleriyle bilinen doğu Türklerinden geçerek Kaşgar'a, sonra Balasagun, Rast, Fergana, İsbicâb, Şaş, Uşruşâne, Semerkand, Buhârâ, Harezmi, Hazar denizinden Bâb el-Ebvâ'a ve batıya doğru uzanır. Şeşen, 2001: 205.

İstiklâl Devrinde Selçukluların Karahanlılarla Münasebetleri

23 Mayıs 1040'ta kazanılan Dandanakan savaşından sonra Selçuklular mağlubiyete uğrayan Gaznelilerin Horasan kıtası üzerindeki mirasına sahip olmuşlardır¹⁸. Gazneli askerleri Horasan'dan çekilip, Selçuklu melikleri yerleştiği vakitte, ülüş sistemine göre¹⁹, Çağrı Bey'e Nîsâpûr'dan Ceyhun'a kadar -fethedebileceği memleketler de dâhil olmak üzere- ülkeleri verdiler. Bu durumda Belh, Toharistan ve Merv, Çağrı Bey'in idaresine bırakılmıştır. Doğrusu Tuğrul Bey sultan sıfatı ile Nîsâpûr'u ve batıda fethedilecek beldeleri alırken, Çağrı Bey de melik sıfatı ile yine hükümet merkezi Merv olmak üzere, Ceyhun'dan Gazne'ye kadar uzayan ülkelere sahip ve Karahanlılarla sınırdaş oluyordu²⁰.

Selçuklular kendi aralarında iyi bir üleştirme yapmışlardır, çünkü kabileler formasyonundan devlet düzenine sıçrama aşamasında böyle bir paylaşım geleneksel bir anlayışı yansıtır olmalıdır. Bizler tarihçi olarak, devlet yönetiminde yer alan hanedan üyelerinden her birinin, sahip oldukları toprakları genişletme ve sürekli büyüme temayül ve gayretinde olduklarını, aslında bunu görev telakki ettiklerini müteakip hadisattan izleyebiliyoruz. Bu hanedan üyelerinden biri olan Çağrı Bey de bunu yapmıştır, yani Selçuklular doğuya doğru Karahanlı topraklarında genişlemeğe başlamışlardır. Buna mukabil Karahanlıların veya Gaznelilerin de her fırsat ve zeminde savunma yerine taarruz seçeneğini kullandıkları görülmektedir.

Nitekim Çağrı Bey'in bir müddetten beri sarılık hastalığına tutulduğunu haber alan ve bu fırsattan faydalanmak isteyen Gazneliler ve Karahanlılar harekete geçmiş ve Gazne Sultanı Mesûd'un oğlu Mevdûd ordu hazırlayarak Horasan üzerine gitmişti. Alp Arslan bunların üzerlerine hücum ile birçoklarını öldürdü, geri kalanı hezimete uğrattı, kumandanlardan bin kişi esir ve hadsiz hesapsız attan, silahtan ganimet aldı. Sonra babasının yanına gidince, bu sevinç ile hastalığı zail olan Çağrı Bey, oğlu Alp Arslan ile Tirmiz kalesine gitti. Çağrı Bey, Belh Toharistan, Tirmiz ve Kubâdiyân vilâyetlerinin idaresini Sultan Alp Arslan'a havale kıldı. Yukarıdaki olayların neticesinde Harezmi valisi de isyan etmişti. Bu sebeple Çağrı Bey Harezmi seferine çıkarak Ürgenç (Gürgenç)'e varıp isyanı bastırmış; orada bir Kıpçak emîri de gelip itaatini arz etmişti. Bu sırada Gazneli Sultan Mevdûd 441 (1049)'de ölünce askerleri de perişan bir halde Gazne'ye döndüler. Onun ölümünden haberdar olmayan diğer melikler de kendi memleketlerinden çıkmış bulundular. Bunlardan İsfâhân Valisi Emir Kâlicar da yola çıkmış idi; bütün askerleri çöllerde helâk oldular ve kendisi de hastalanarak tekrar İsfâhân'a döndü. Bunun üzerine Karahanlı Hakani Arslan Han Tirmiz'e gelerek orasını harap ve

¹⁸ Dandanakan Savaşı hakkında en tafsilatlı kaynak eser olarak bk. Beyhakî, 1383, 566-584; Daha bk. Gerdîzi, 1347 hş.: 205 vdd.; İbnü'l-Esîr, 1987: IX, s. 368-369; Ravendî, 1960: 100.

¹⁹ Bu hususta bk. Ayan, Haziran 2012: 17-37.

²⁰ El-Hüseynî, 1999: 12; Bondârî (1999, s. 6) bu taksimatı el-Hüseynî gibi nakleder.

ahalinin emvalini yağma etti. Hakan, Harez m vilâyeti üzerine yürüdüyse de Çağrı Bey onu püskürttü ve Alp Arslan'ın da Hakan'ı inhizama uğratması üzerine Hakan Buhara tarafından gelerek Ceyhun kenarında çadırlarını kurup sulh talebinde bulundu. Bu teklife mukabil Çağrı Bey de kendi adamlarından iki süvari ile Ceyhun'u geçerek Hakan ile beraber bir sedir üstünde oturdular. Yediler içtiler ve aralarında barış yaptıktan sonra ayrıldılar²¹.

Karahanlılar ikiye bölündükleri ve Selçukluların istiklâl kazandıkları sıralarda I. Muhammed b. Nasr, Büyük Kagan olarak Özkend'de oturmuş ve 1052'de ölmüştür. Onun yerine geçen ve daha ziyade Tamgaç Han olarak tanınan Ebû İshâk İbrahim, Selçuklu beylerini hor görüyor ve kendisi gibi hükümdar soyundan gelmedikleri için onları göçebe aşiret şefleri olarak kabul ediyordu. Tabii onun Selçukluları küçümsemesi, onların bütün Türkistan'ı fethettikleri, bütün İslâm dünyasını nüfuz ettikleri, idaresine hâkim oldukları, neredeyse bütün Türkleri adapte ettikleri ve bir noktaya gelince Türk-İslâm sentezini yarattıkları yüzyılları kapsamamaktadır.

Semer kand'a yerleşen Tamgaç Han, Karahanlı hükümdarlarının en büyüğü ve ön planda bir İslâm hükümdarı sayılmakla birlikte, son derece dindar olup, fakihlerden fetva almadan yeni vergiler koymamıştır. Din adamlarına saygısı o kadar büyüktü ki, Hz. Ali soyundan gelen seyyîd vaiz Ebû Şücâ, "Sen hükümdar olmaya layık değilsin" deyince sarayının kapılarını kapatarak tahttan ayrılmaya karar vermiş, fakat şehir halkı toplanıp: "Bu tutum yanlıştır, bizim işlerimizi yürütmek onun görevidir" deyince kapıyı açmıştır²². Tamgaç Han'ın bu yönü, ortaçağ müelliflerinin gözünde bir Türk-İslâm hükümdarı olarak onun dindarlığına atıfta bulunmayı âdeta cazip hâle getirmiştir. Zira, o devirde mevcut olan hükümdarlar arasında bilhassa Tamgaç Han'ın dindarlığıyla birlikte, bir din adamı karşısındaki tevazuunun zikredilmesi dikkat çekmektedir.

Öte yandan Tamgaç Han, ülkesinde tam asayiş ve güven sağlamaya özen göstermiştir. Mülke saldıranları acımasızca cezalandırmıştır. Bir defasında kovalanan yağmacı çeteciler kale kapısına "Biz bir soğan gibiyiz, ne kadar kesilirsek o kadar büyürüz" diye yazdıklarında, Han da hemen altına şöyle yazdırmıştır: "Burada bir bahçıvan gibi duruyorum. Ne kadar büyürseniz kökünüzü kazırım". Tamgaç Han yağmacılar gibi Seyhun ve Ceyhun bölgesindeki Yedi İmamcı Şîfleri de temizlemiştir. İsmâilî propagandacıları (dâiler) 436 (1044-1045)'da Mâverâünnehr'e gelerek Mısır'ın Şîh Fatımî Halîfesi el-Mustansir Billah adına propaganda yapmaya başladılar. Çok sayıda insan yapılan propagandalara kanarak onlara tâbi oldu ve o bölge halkının hoşlanmadığı mezhepler adına açıkça davette bulundular. Tamgaç Han bu durumdan haberdâr olunca onlara hücum edip ağır bir darbe indirmek istedi; fakat bölge halkından olup onlara tâbi

²¹ El-Hüseynî, 1999: 18-20; İbnü'l-Esîr, 1987: IX, 395; Ahmed b. Mahmud, 1977: 46 vd.; Karş. Turan, 1993: 150; Köymen, 2001: 4; Koca, 1997: 86 vd.

²² İbnü'l-Esîr, 1987: IX, 233.

olanlardan bir kısmının kurtulmasından korkuyordu, bu sebeple İsmâîlîlerden bazılarına kendisinin de Bâtîniğe sempati duyduğunu ve mezheplerine girmek istediğini bildirdi. Onları huzuruna kabul etti ve İsmâîlîlerin fikirlerini benimseyenlerin tamamını tanıyınca kadar bu toplantıları sürdürdü. Onları tanıyınca da toplantıya katılanların hepsini öldürdü. Diğer ülkelere de haber gönderip oralardaki İsmâîlîlerin öldürülmesini istedi. Bu emir derhal yerine getirildi ve böylece bütün bu bölge İsmâîlîlerden kurtulmuş oldu²³.

Tamgaç Han, kent halkını yağmacılardan ve İsmâîlî dâîilerden olduğu kadar, vurguncu tüccardan da korumaya çalışmıştır. Bir kez kasaplar et fiyatı çok düşük kazancımız yetmiyor diye yakınıp et fiyatlarının yükseltilmesini istemişler ve bunun karşılığında hazineye bin dinar vermeyi vaat etmişlerdi. Han, evet deyip parayı almış, fakat halka kasaplardan et almalarını yasaklayarak, et alanların idam edileceğini ilan etmiştir. Halk, ortaklaşa koyun alıp, keserek paylaşınca kasapların satışı durmuştu. Zarara uğrayan kasaplar etin eski fiyatına inmesi için yeniden hazineye para ödemek zorunda kalmıştır. Han bunun üzerine “halkımı bin dinara satmış olsaydım, bu adalete uygun düşmezdi” demiştir²⁴.

Tarihçi ve şair Avfi'nin rivâyetinde Tamgaç Han adil bir hükümdar olarak tasvir edilmektedir. Tamgaç Han'ın devlet yönetimindeki iki ana unsur olan adalet ve asayiş ile birlikte kendince sapık saydığı mezhepsel eğilimler karşısındaki duyarlılığı ortaçağ müellifleri tarafından kayda değer bulunmuştur. Karahanlıların egemen olduğu toplumların mezhebi devletin uyguladığı ve koruduğu din siyasetine göre Sünnîlik olarak kendini göstermektedir. Ancak bu makaledeki araştırmanın konusu din ve mezhep siyaseti olmadığı için bu konunun tahlilini bir tarafa bırakıp²⁵, doğrudan siyasi ilişkilere geçelim.

Ceyhun'u geçmek suretiyle kendi sınırlarını aşıp, Çağrı Bey'in idaresindeki bölgelere saldıran Tamgaç Han devrinde Selçuklular başlangıçta savunmada kaldı ve sonunda sınırlarda hemen hemen hiçbir değişiklik olmadan Karahanlılar ile uzlaştılar. Burada henüz bütünleşmemiş iki Türk devletinden biri olan Karahanlıların devlet olarak kendilerini çok daha profesyonel ve güçlü hissettikleri görülmektedir. Ancak, Selçuklular artık Dandanakan öncesinde olduğu gibi kendilerine yaşayabilecek otlaklar arayan aşiret topluluğu değildir ve Karahanlılar da bu gerçeğe yüzleşmek zorunda kalacaklardır.

Nitekim 1060'a doğru henüz şehzâdelik döneminde Alp Arslan, Tamgaç Han'ın ülkesi üzerine yürümüş ve şehirlerini yağmalamıştı. Fakat Tamgaç Han bu akınlara misliyle karşılık vermekle beraber iki devlet arasındaki sınır sorunları halifelik makamına kadar taşınmıştır. Bu

²³ İbnü'l-Esîr, 1987: IX, 399; Pritsak, 1954: 45; Barthold, 1990: 334; İsmâîlî hareketinin Buhara ve Mâverâünnehr'in diğer bölgelerinde yayılması hakkında bk. Ay, 2012: 271-286.

²⁴ Avfi, 1898: 84 vd.

²⁵ Bu konuda bk. Ayan, 2013: 184.

konuyla alakalı olarak Tamgaç Han 453 (1061) yılında Halife Kâim Biemrillâh'a bir elçi göndererek tahtına dönmesi münasebetiyle onu tebrik etmiş ve bu vesileyle Alp Arslan'ın ülkesine saldırmasına mani olmasını istemişti. Halife de iki tarafı uzlaştırma yoluna gitmiş ve Tamgaç Han'a bazı hil'atler ve lakablar vermişti²⁶. Burada Halifenin her iki tarafı uzlaştırıp uzlaştırmadığı uzlaştırdıysa nasıl uzlaştırdığı kaynaklardaki bilgilerin kifayetsizliği nedeniyle bize meçhul kalmaktadır.

Sultan Alp Arslan'ın Karahanlı siyaseti

On birinci yüzyılın ikinci yarısındaki Selçuklu tarihinin batı kısmı bilhassa Haçlı seferleri dolayısıyla önem kesp ettiği zamanlarda, ortaçağ tarihçileri doğu kısmına ciddi biçimde hemen hemen hiç ilgi duymadıkları için elimizde tafsilatlı bilgiler yoktur. Bu nedenle mevcut bulunan bilgiler araştırma açısından pozitif kıymet kazanmaktadır. Elimizdeki değerli bilgilere göre, Alp Arslan'ın saltanatı zamanında Selçuklular Mâverâünnehr'i istilâya başladılar. O zamanlarda Selçuklular, saygın bir hâkimiyet olarak çevrelerinde kendilerini kesin biçimde kabul ettirmeğe başlamışlardır. Sultan Alp Arslan tahta çıkışından itibaren uyguladığı gerek doğu ve gerekse batı siyasetiyle ufku çok parlak bir sima olarak görünüyordu.

O, 448 yılının Muharrem ayında (Aralık 1065-Ocak 1066) Aral gölü bölgesi ve Hazar denizinin doğu kıyılarını dolaşarak, Harezm'e bir sefer düzenledi. Oğlu Melikşâh'ı, Vezîr Nizâmülmülk ve birkaç ümerâ ile birlikte birkaç gün orada bıraktı. Kendisi bütün ordusuyla birlikte Kıpçak Emiri Kafşud ile Cazıglar²⁷ üzerine gidip otuz bin kişilik Cazıg ordusunu mağlup etti. Bu zaferden sonra Alp Arslan Kıpçak Emiri Kafşud'a da bir elçi gönderdi. Kafşud gelip itaatini bildirince Sultan Alp Arslan da onun suçlarını affetti²⁸. Sıbt İbnü'l-Cevzi'de yer alan bir kayda göre Sultan Alp Arslan, Harezm'den gönderdiği ve Rebiülâhir 458 (Mart 1066)'de vezîri Nizâmülmülk'e ulaşan mektupta yaptığı bu seferin sebeplerini ve sonuçlarını bizatihi kendisi yorumlamıştır²⁹.

Nakledilen bu bilgilerden devletin takip etmiş olduğu ticaret siyaseti hakkında da fikir edinmek mümkün olmaktadır. Yine bu bilgidен Selçuklu hükümdarlarının küçük devletlere karşı

²⁶ İbnü'l-Esîr, 1987: IX, 234; 428-458 tarihleri arasında basılan sikkelerde İbrahim'in bütün unvanlarını buluruz: Ebû İshâk, Börî Tegin, Tamgaç/Tafgaç Buğra Kara Hakan, Fahrüddeve, Nasrüddeve, İmâdüddeve, Tacülmille, İzzülümme, Kehfülmüslimiyn, Seyfûlhalifetillah, el-Müeyyedüladl, Melikülmaşrik ve's-Sin. Koçnev, 2006: 136.

²⁷ Cazi yahut Cazıg kelimesi aslında Yazıg yahut Yazı şeklinde de telaffuz edilebilir. Çünkü "y" harfinin "c" veya "j" harfine dönüşmesine, Türk lehçeleri açısından bakılabilir. Dolayısıyla Cazıg isminin Oğuzlarda bir boy adı olan Yazıg-Yazır'a tekabül ettiği sonucuna varmak tarihsel araştırma bakımından yararlı olabilir. Ayan, Kış 2012: 147.

²⁸ Sıbt İbnü'l-Cevzi, 1968: 670 vd.; Kırzioğlu, 1992: 70 vd.; El-Hüseynî, 1999: 28; Ahmed b. Mahmud, 1977: I, 69; Ayan, 2009: 109.

²⁹ Mektuptan anlaşıldığına göre kâfirlerle birleşen Türkmenler tüccârı yağmaya uğrattıyorlardı. Bu Türkmenler Hazar Denizi tarafında Kıpçakların yanında bulunuyorlardı. Sultân'ın tenkil amacıyla üzerlerine geldiğini işiten Türkmenler, denizdeki bir adaya geçmişlerdir. Burasının Mangışlak adası olduğu malumdur. Aynı mektuba göre, Türkmenler bu adaya geçerken paralarını, kadınlarını, çocuklarını ve sayısız hayvanlarını terk etmek zorunda kalmışlardır. Bütün bunlar Selçuklu askerlerinin eline geçmiştir. Sevim, 1998: 22.

olan siyaseti de anlaşılmaktadır. Alp Arslan, hem Selçuklu devletinin her yönde ilerlemesini sağlamak hem de bu genişleme sırasında imparatorluk yönetiminin gevşek kalma sorununu çözecek bir tarz oluşturmanın yeri ve zamanı olduğunu düşünüyordu. Bu maksatla itaatini arz etmek ve vassallık statüsünü kabul etmek şartıyla küçük devlet hükümdarlarını yerlerinde bırakmıştır. Bu siyaset sayesinde görülüyor ki Harezm, Alparslan'ın seferinin üzerinden yaklaşık doksan sene geçmesine rağmen Sultan Sancar'ın ölümüne kadar Selçuklu idaresinde kalmıştır. Fakat Sultan Alp Arslan gibi güçlü bir hükümdar zamanında dahi Mâverâünnehr egemenliği üzerinde iddiası olanlar ortalıkta dolanmaktadırlar. Başlıca anlaşmazlık, 1066'lardaki coğrafyalar üzerinde, özünde siyasal ve kurumsal bir idare tarzı oluşturma sanatında her üç çağdaş Türk devletinin doğasından kaynaklanıyordu. Aslında bu devletler arasında gelecekte siyasal olanaklar sağlayacak olan hânedân evlilikleri de yapılmamış değildir.

Örneğin Alp Arslan, Gazne hükümdarı Sultan Mesûd'un öldürülmesinden³⁰ sonra onun dul kalan karısı ile Merv'de evlenmiştir. Bu hatun Karahanlı Yusuf Kadir Han'ın kızı Şâh Hatun idi³¹. Alp Arslan kızı Ayşe Hatun'u Karahanlı Hükümdarı Şemsülmülk Nasr (1068-1080) ile evlendirirken³² Melikşâh'ı Mâverâünnehr'in Karahanlı hâkimi Tamgaç Han'ın kızı Celâliyye Terken Hatun³³ ile diğer oğlu Arslan Şah'ı da Gazneli hükümdarının kızıyla evlendirdi³⁴.

Bu evliliklerin önemli siyasi yönleri olduğu açıktır. Şöyle ki bu evlilikle Alp Arslan Karahanlı hanedanlığında söz sahibi olmuş ve Karahanlıların kendisine tâbiliğini güçlendirmiştir. İleride Karahanlı Devleti'nde çıkacak olan taht mücadelelerinde etkin rol oynayarak, kendi çıkarlarına ters düşmeyecek kişilerin tahta geçmesinde önemli kazanım elde etmiştir. Böylelikle Alp Arslan hem Karahanlılarla hem de Gaznelilerle akrabalık bağları kurarak, devletin sınırlarını güvence altına almış, birlik ve anlaşma sağlamış, durumunu kuvvetlendirmiştir³⁵.

Felç olan Tamgaç Han, yerini oğlu Şemsülmülk Nasr³⁶'a bıraktı. Fakat babası, Şemsülmülk lehine saltanattan feragat edince duruma itiraz eden diğer oğlu Şuays³⁷ harekete geçerek babası ve kardeşini Semerkand'da kuşattı. Özellikle bu vesile ile civardaki ekili arazinin zarar görmesinden şikâyetçi olan şehir ahalisi duruma bir çare bulması için

³⁰ 11 Cemâziyelevvel 432 (17 Ocak 1041). İbnü'l-Esîr, 1987: IX, 370-372; Şebânkâreî, 1363: 81; Mirhond, 1358 hş: II, 605.

³¹ İbnü'l-Esîr, 1987: X, 52.

³² El-Hüseynî, 1999: 12; Ahmed b. Mahmûd, *a. g. e.*, I, s. 109.

³³ Genellikle kaynaklarda -Sibt'ta olduğu gibi- Karahanlı Tamgaç Han'ın kızı olduğu kaydedilen Melikşâh'ın eşi Terken Hatun, Semerkant hâkimi Şemsülmülk'ün amcası olan İsa Han'ın kızıdır. Sevim, 1998: 15; İbnü'l-Esîr, 1987: X, 1055; Bondârî, 1999: 68.

³⁴ İbnü'l-Esîr, 1987: X, 52; Nişâbü'rî, 1332 hş.: 32; Bondârî, 1999: 83 vd.; Kazvîni, 1913: 96; Münecimbaşî, 1285: 534; Kaynaklarda adı zikredilmeyen bu Gazneli hükümdarının kronolojik olarak Sultân İbrâhim olması gerekir.

³⁵ Geniş bilgi için bk. Ayan, Mart-Nisan 2008, 109-128.

³⁶ Unvanları Ebu'l-Hasan, Şemsülmülk, Nasrülhakk ve'd-Dîn, Sultanüşşark ve's-Sin, Sultan Ardüşşark. Koçnev, 2006: 137.

³⁷ Şuays taht mücadelesine girişip, başarılı olamamakla beraber adına basılmış iki para bulunmuştur.. Bunlar; Tunkat (454), Buhara (461). Unvanları Ebû'l-Muzaffer, Yağan Tegin, Togan Han ve Yeminüddevlî. Koçnev, 2006: 137.

Şemsülmülk'e başvurular. Ona: "Kardeşin malımızı mülkümüzü tahrip etti, işe yaramaz hale getirdi. Eğer başka biri olsaydı and olsun ki, biz sana yardım ederdik; fakat o senin kardeşin, biz ikinizin arasına girmeyelim" dediler. Bunun üzerine Şemsülmülk beş yüz gûlâmı ile gece yarısı sessizce şehirden çıkarak kardeşini gafil avlayıp ele geçirdi (1068)³⁸. Şemsülmülk daha sonra Buğra Han Hârûn b. Yûsuf Kadir Han ve Tuğrul Kara Han'ın saldırılarına maruz kaldı. Tamgaç Han her ikisinin ülkelerini de istilâ etmişti. Bunlar Semerkand'a doğru yaklaştılar, fakat Şemsülmülk'e karşı zafer kazanamadılar ve barış yaptıktan sonra geri döndüler. Ceyhun'a sınır olan şehirler Şemsülmülk'e ait olacak, Hocend aralarında sınır olacaktı³⁹. Şemsülmülk Nasr Han Karahanlı hükümdarları arasında kültür ve imar faaliyetleri ile tanınmış bir hükümdar idi, Buhara'da Şemsâbâd nâmile büyük bir mamure yaptırmıştır⁴⁰.

Şemsülmülk'ün yaptığı yararlı işler, İslâm müelliflerinin gözünde onu değerli bir hükümdar mertebesine getirmiştir. Ama onun icraatları hakkındaki bilgiler sınırlı olduğu için, ayrıntılarla ilgili belirsizlikler devam etmektedir. Bu devir İslâm camiasında merkez eksenli Selçuklular tarihi oluşturduğundan Karahanlılarla ilgili haberler ancak Selçuklularla ilişkileri nisbetinde süreklilik arz etmektedir. Biz kaynaklardaki bu bilgileri kullanmak üzere ele alırken her daim taraflar arasındaki en mühim siyasi olayları ancak bulabilmekteyiz. Kaynakların verdiği bu değerli bilgiler, bu devletlerin siyasi veya kültürel tarihlerinin malzemesini oluşturmaktadırlar. İncelemekte olduğumuz tarih kesitinde görüyoruz ki, siyasi ilişkilerin biçiminde sürekli ve ani değişiklikler söz konusu olabilmektedir.

İlk bakışta karşılıklı olarak hânedânlar arasında akrabalık kurulduğunu görmekle birlikte yerine göre siyasi ilişkilerde sürekli olarak gerginlikler yaşanmıştır. Bu cümleden olarak Alp Arslan'ın oğullarıyla Şemsülmülk arasındaki anlaşmazlık sürüp gitmekteydi. Yukarıda Alp Arslan'ın damadı olduğundan bahsettiğimiz Şemsülmülk Buhara, Semerkand ve Ceyhun ötesindeki diğer ülkelerde hüküm sürerken, Alp Arslan'ın bir oğlu İlyas Harezm'de diğer oğlu Ayaz da Toharistan'da şehzâde olarak meliklik yapıyorlardı. Şemsülmülk'ün Türkistan tarafında bulunduğu bir sırada Ayaz Buhara ve Semerkand taraflarına akınlar yapmış idi. Bu istilâ haberi üzerine dönen Şemsülmülk de Ayaz'ın askerlerini bozmuş; bir kısmını esir almış ve öldürmüştü. Karısı Ayşe Hatun'u ayaklarındaki ayakkabılarıyla vura vura öldürdü ve "Sen benim karım değilsin. Bana karşı casussun. Kardeşin Ayaz'ı memleketlerimi tahrip etmesi için kışkırtıyorsun." dedi. Kızının öldüğünü duyan Alp Arslan son derece hiddetlendi ve 465 Muharrem (1072 Eylül) sonlarında iki yüz bin kişilik bir ordu ile

³⁸ İbnü'l-Esîr, 1987: X, 300.

³⁹ İbnü'l-Esîr, 1987: X, 234.

⁴⁰ Şemsülmülk'ün ölümünden sonra yerine geçen kardeşi Hızır Han da Şemsâbâd'ın imar edilmesini emretmiştir. Ebû Bekr Narşahî, www.IrPDF.com: 45.

Mâverâünnehr seferine çıktı⁴¹. Ordusunu inşa ettirdiği gemilerle, yirmi dört günde, Ceyhun nehrinden karşıya geçirdi. Selçuklu askerleri Karahanlı ülkesinde ilerlemeye başladı ve hatta bazı kayıtlara göre Buhara'ya kadar ulaştılar. Rivayete göre halk Semerkand'da camilerde toplanıp Alp Arslan aleyhinde beddua etmeğe koyulmuşlardır. Kaynaklara göre Karahanlıların bir mukavemeti gözüküyor; yalnız Barzem kalesi inatla dayanıyordu. Alp Arslan Karahanlı ülkesinde ilerlerken Barzem Kalesi kumandanı Yusuf Harezmî'nin çetin direnişini de kırıp kaleyi aldı. Fakat Yusuf Harezmî tarafından hançerlenerek öldürülmesi ile sefer yarım kaldı (10 Rebiyülevvel 465/24 Kasım 1072)⁴².

Alp Arslan'ın Karahanlı siyaseti ele alınırken, onun döneminde Karahanlı hükümdarı olan Tamgaç Han ve oğlu Şemsülmülk ile olan belirli ilişkilerden bahsettik. Görüldüğü gibi Selçuklular nokta-i nazarından yazılan tarihler, Karahanlılar ile olan ilişkilerin malzemesini oluşturmaktadır.

Melikşâh Devrinde Karahanlıların tabiiyete alınması

Babası Alp Arslan'ın ölümü üzerine, yine onun vasiyeti⁴³ gereğince, Nizâmülmülk'ün çabası ve desteğiyle tahta çıkan Melikşâh, komşu ülkelere haberciler yollayarak, babasının vefat ettiğini ve yerine kendisinin sultan olduğunu bildirdi⁴⁴.

Ama tahttaki değişiklik, taht kavgalarını da beraberinde getirdi. Çünkü eski Türk devlet geleneği mucibince, hânedânın erkek üyelerinden her biri eşit şekilde tahta hak iddia edebiliyorlardı. Bu durumda tahtın bir değil birçok adayı var demekti. Ama sayıları bir hayli olan Selçuklu ailesinden sadece birkaçı buna teşebbüs etmişlerdir. Bunlardan biri ve ilki Kirmân'da hüküm süren Kavurd'dur. Yeni tahta çıkan Melikşâh'a karşı amcası Kavurd isyan

⁴¹ Abû'l-Farac, 1987: 325; Ahmed b. Mahmud tarafından sultanın sefere çıkması şöyle anlatılmaktadır: Şemsülmülk, karısını öldürmesi konusunda Alp Arslan'a kızının kendiliğinden öldüğünü söyledi. Onu öldürmediğine dair yeminler etti, sultândan aman diledi. Sultân da, onu affetti ve Şemsülmülk'ün kız kardeşiyle nikâhlanmak istedi. Şemsülmülk de bunu kabul edip, sayısız çeyiz eşyası göndererek tekrar güven kazanmak istedi. Fakat Alp Arslan kızın odasına girdiğinde oğlu Melikşâh'tan yağma edilen leğeni çeyizin içinde gördü. Sultan çok üzüldü ve gücendi: “*Bu leğeni burada görmenin manası ancak beni ayıplamak ve oğlumun yenilgisini bana haber vermek ve hatırlatmaktır.*” dedi. Bundan sonra Mâverâünnehr seferine karar verdi. Ahmed b. Mahmud, 1977: I, 109 vd.; Sevim, 1998: 48 vd.; Müsevî, Turhan Sultan nr. 224: vr. 311 b.

⁴² Sultan Alp Arslan geride kendinden sonra sultan olan Melikşâh, Ayaz, Tökiş, Börü Bars, Tutuş, Arslan Argun, Sara ve Aişe adlarındaki sekiz çocukla beraber, ismini bilmediğimiz bir başka kız çocuk daha bırakmıştır. İbnü'l-Esîr, 1987: X, 78; Alp Arslan'ın İlyas ve Mahmûd adında iki oğlu daha olmalıdır. Ancak İlyas ile Ayaz'ın aynı kişi olma ihtimali yüksektir. Bk. Piyadeoğlu, 2008: 43; Sevim, 1998: 50; İbnü'l-Kalânîsî, 1908: 106; Nişâbüri, 1332 hş.: 28, Reşidüddîn Fazlullâh, 1960: 40; El-Hüseynî, 1999: 37; Mirhond, 1358 hş.: II, 671; Ahmed b. Mahmud, 1977: I, 112; Müsevî, Turhan Sultan nr. 224: vr. 311 b.; Alparslan'ın ölüm tarihi ve ilgili kaynaklar hakkında ayrıca bk. Şeşen, 1972: 111.

⁴³ Sultan Alp Arslan daha 558 (1065-1066) yılında oğlu Melikşâh'ı veliahd ilan etmiş ve emîrlerinden de yemin ve söz almıştı. İbnü'l-Esîr, 1987: X, 59; Alp Arslan ölmeden önce Melikşâh'ın veliahdlığından başka şunları da vasiyet etmişti. Oğlu Ayaz'a, babası Çağrı Bey'e ait olan yerler ile 500 bin altın verilmesi, Kardeşi Kavurd Bey'e Fars, Şîrâz ve bunlara bağlı olan yerler ile belli bir miktar para verilmesi ve eşi Seferiyye Hatun ile evlenmesi, Cibal ve Fırat toprakları ile vaktiyle sultan Tuğrul Bey'in elinde bulunan bütün yerlerin kale ve içindekilerle birlikte oğlu Melikşâh'a verilmesi, bu vasiyetin aynen yerine getirilmesi, buna karşı çıkacak olanların derhal öldürülmesi. Sevim, 1998: 50.

⁴⁴ İbnü'l-Esîr, 1987: X, 80 vd.; Nişâbüri, 1332 hş.: 29; El-Hüseynî, 1999: 33, 38.

etmiş, fakat Hemedân civarında yapılan savaşta mağlup ve esir edildikten sonra kendi yayının kirişiyle boğdurulmuştur (3 şaban arşamba/14 Nisan 1073)⁴⁵.

Diğer taraftan Selçuklu tahtındaki değişikliğini fırsata dönüştürmek isteyen başkaları da vardı. Melikşâh'ın Horâsân'dan ayrıldığını duyunca 1 Rebiyülahir 465 (15 Aralık 1072)'de Tirmiz şehrini alarak burada bulunan zahire ve diğer şeyleri de Semerkand'a nakleden şemsülmülk de bunlardan biriydi. Öte yandan Belh ahalisi Ayaz'dan korktukları için şemsülmülk adına hutbe okuttular. Fakat bu arada Belh'e gelen şemsülmülk'ün askerleri halkın bir parça malını yağmaladılar. Daha sonra ise şemsülmülk Tirmiz'e dönünce Belh'in ayak takımı şemsülmülk'ün adamlarından bir gruba saldırıp onları öldürdüler. Bunu duyan şemsülmülk geri dönüp şehrin ateşe verilmesini emretti. şehrin ileri gelenleri huzuruna çıkıp af talep ettiler, özür dilediler, şemsülmülk de onları bağışladı, fakat tüccarların mallarını aldı ve muazzam ganimet elde etti. Bu haber Ayaz'a ulaşınca Cüzcan'dan Belh'e döndü ve Cemaziyülevvelin birinci günü 465 (13 Ocak 1073) Belh'e vardı. Halk kendisine itaat etti. 4 şubat 1073'te ise on bin süvariyle oradan Tirmiz'e gitti. şemsülmülk'ün askerleriyle karşılaştı, sonunda mağlup olup askerlerinin çoğu Ceyhun'u geçerken boğuldu, birçoğu da öldürüldü. Kurtulanlar çok azdı⁴⁶.

şimdi iki farklı idare arasında kalan Belh halkının durumunu ele alalım. Halk, yağmalanmadan rahat ve huzur içerisinde yaşayabileceği adil bir idare düşleyerek, her iki tarafa da müracaat etmiştir. Önceden Selçuklu yönetimindeyken Karahanlılara yanaşmışlar, sonra aradıklarını bulamayınca yeniden Ayaz'a itaat etmişlerdir. Bütün bu olaylar bize şunu anlatıyor: bu şehrin el değiştirmeleri sırasında birçok insan öldürülmüş ve birçoklarının malı mülkü buharlaşmış, halk daha iyi bir yönetim beklerken daha kötüsü ile karşılaşmıştır.

Aşağıdaki paragrafta yer alan iki Türk hükümdarının birbirine meydan okumasıyla ilgili örnek ilginçtir. Hakan şemsülmülk, Cüzcan taraflarında iken Sultan Melikşâh'a hem acı hem de tatlı sözleri ihtiva eder bir mektup yazdı ki onun hulâsası şöyledir: "Tirmiz memleketi ve kaleleri Mâverâünnehr beldelerindedir. Orasının hakanın valilerinin tasarrufunda bulunması icap eder. Bu aramızda ülfet ve meveddeti sağlamlaştırır ve bu suretle arzularımız hâsıl olur." Bu mektupta bir kılıç darbesi ve okun batması gibi müessir sözler vardı. şemsülmülk Han, adeta Sultan Melikşâh'ı tehdit eder mahiyette ona elli men ağırlığında bir topuz ve on men ağırlığında bir kılıçla beraber: "Biz bu kılıçla savaşmaz, oynarız. Bu topuz da vurduğu zırhı paramparça eder; biz bununla savaşırız" şeklinde haber göndermiştir. Buna cevaben Melikşâh da ata binip meydana çıktı ve o topuzu yedi defa

⁴⁵ İbnü'l-Esîr, 1987: X, 83; Sevim, 1999: 3 vd.; El-Hüseynî, 1999: 40; Ahmed b. Mahmud, 1977: I, 119; Bondârî, 1999: 49.

⁴⁶ İbnü'l-Esîr, 1987: X, 80 vd.

başının üzerinde çevirdikten sonra seksen adım öteye fırlattı. Ondan sonra havadan iner iken tuttu ve o kılıç ile arslan gibi, bir büyük dişi devenin boynuna vurdu, başını gövdesinden ayırıp, yere bıraktı. Ondan sonra eline ok ve yay alıp, elçiye “Hakan'a söyle, gürz ve kılıç Hakan'ın olsun, ok ve yay bizim” dedi ve elçiye bir yay verdi, Hakan'a gönderdi. Nüstegin Ma'merî'yi de elçiye yoldaş yaptı. Elçi ile Nüstegin Ma'merî oradan ayrıldılar ve bir kaç gün gittikten sonra Semerkand'ın dışına ulaştılar. Henüz ordugâha vardıklarında, Hakan'ın atlarından bir azgın ve deli atın boşanmış geldiğini ve karşısına kim gelirse öldürdüğünü gördüler. Nüstegin Ma'merî ileri çıkıp, o atı boğazından tuttu, şah damarını sıkarak durdurdu. Atı geriye sürdü, güçsüz bıraktı, sonra gemi olmadığı halde üzerine binip, Hakan'ın sarayına doğru gitti. O atı sağ ve salim, genişiz zapt edip, yerine ulaştırdı. Ayrıca Melikşâh'ın haberini ve o yayı Hakan'ın eline verdi. Hakan'ın divanında olan yiğitlerden hiç birisi yayı çekmek değil, kirişini bile takmağa gücü yetmedi. Bunun üzerine Sultan Melikşâh ordusuyla Belh'e vasil oldu. Şehrin ayanı ve imamların büyükleri karşıladılar; kendisine Hakaniye'den şikâyet ettiler: “Her vakit Mâverâünnehr askerinden, her tarafa şamil olan ve bir kör devenin hareketlerine benzeyen amansız büyük bir yağmaya uğruyoruz, bunlar âkitleri fesh ve ahdleri nakzeden bir kavimdir” dediler⁴⁷.

Bu arada hayatının büyük bir kısmını savaş alanlarında geçirmiş olan Melik Ayaz 466 (1074)'da öldü⁴⁸. Sultan Melikşâh ise devlet işlerini yoluna koyduktan sonra Şemsülmülk'ün mektubu vesilesiyle Nizâmülmülk'le birlikte Muharrem 467 (Ağustos-Eylül 1074)'de, Tirmiz üzerine yürüdü ve şehri muhasara etti. Askerler hendekleri doldurup şehri mancıklarla taş yağmuruna tuttular. Bunun üzerine Tirmiz'deki halk korkup emân istedi, Sultanın emân vermesinden sonra da şehirden çıktılar ve Tirmiz'i Melikşâh'a teslim ettiler. Şemsülmülk'ün kardeşi Boğa Tekin, Tirmiz'de bulunuyordu. Sultan ona iyi davrandı, hil'at verdi, iyilik ve ihsanda bulunduktan sonra da serbest bıraktı. Sultan Tirmiz kalesini Emîr Savtekin'e teslim ederek orayı tamir edip sağlam bir hale getirmesini, surlarının da sağlam taşlarla onarmasını ve hendeklerini kazıp derinleştirmesini emretti. Savtekin de bu emirleri yerine getirdi.

Sultan Melikşâh oradan Semerkand üzerine yürüdü. Şehri ele geçirmek istiyordu. Bunu haber alan Şemsülmülk, Semerkand'dan ayrıldı ve sultana haber gönderip barışmak istedi, ayrıca Sultan'ı buna razı etmesi için Nizâmülmülk'e yalvardı ve bu arada Tirmiz'e saldırdığı için de özür diledi. Şemsülmülk'ün barış teklifi kabul edildi ve sultan ile anlaşma yaptılar. Şemsülmülk, sultana at ve güzel giysiler gönderdi, sultan da ona değerli armağanlar yolladı. Tirmiz'e giren sultan Melikşâh, burada halifenin kendisine gönderdiği hil'ati giydi,

⁴⁷El-Hüseynî, 1999: 41-42; Ahmed b. Mahmud, 1977: I, 127-128.

⁴⁸İbnü'l-Esîr, 1987: X, 93; El-Hüseynî, 1999: 40.

daha sonra da buradan Merv'e döndü. Esasında sultan, Bağdat'a gitmek niyetinde idi. İşte bütün bu olayları içeren sultanın mektupları Bağdat'a böylece ulaştırıldı. Öte yandan Melikşâh bu sefer sonucunda Belh ve Toharistan yöresini kardeşi Şihâbeddin Tökiş'e ikta etti⁴⁹.

473 yılı Muharrem ayında (Haziran-Temmuz 1080) Şemsülmülk'ün öldüğü⁵⁰, ülkenin idaresinin kardeşi Hasan'a geçtiğı haberi geldi. Sultan Melikşâh bunu işittikten sonra, kardeşi Tökiş'e Ceyhun'u geçip, Semerkand üzerine yürümesini emretti. Hasan bunu işitip, sekiz bin Türk askeri ve yiğitler ile Tökiş'e karşı geldi, iki taraf Tirmiz ile Buhara arasında bir yerde karşılaştılar. Bir süre savaştıktan sonra Hasan galip ve Tökiş mağlûp oldu. Tökiş'in hezimetinden dolayı Hasan'ın eline çok ganimet geçti⁵¹.

Yukarıdaki bilgiyi buraya almakla beraber Şemsülmülk'ten sonra Hasan adlı bir kardeşinin geçtiğine ve bunun Tökiş ile olan muharebesine dair müellif Ahmed b. Mahmud'un verdiğı bilgilerin kesin ve güvenilir olmadığını belirtmeliyiz. Çünkü bu bilgiler başka hiçbir kaynak tarafından verilmiyor ve müellifin bu bilgileri nereden aldığını da bilmiyoruz. Fakat yine de burada satır aralarına koymayı uygun gördük. Kesin olan haberlere göre Tökiş, aşağıda görüleceğı gibi Melikşâh'a karşı müteaddit defalar isyan teşebbüsünde bulunmuştur.

Tökiş taht uğruna her türlü fırsattan yararlanmayı planlayıp, isyan ederek Merverrûd, Mervü'sşâhcân, Tirmiz ve diğeri bazı yerleri istilâ etti. O saltanat davasından vazgeçmeyi düşünmüyordu ve Horâsân'ı da ele geçirmek maksadıyla Nişâpûr üzerine yürüdü. Tökiş'in isyanına dair haberler Sultan Melikşâh'a ulaşınca, 474 senesi Şaban ayında (Ocak-Şubat 1081) Rey'e giderek askerleri teftiş etti ve bunlar arasında hallerini beğenmediğı yedi bin kişiyi ordudan ihraç etti, onlar da Tökiş'in yanına gittiler. Ordudan ihraç edilen askerlerin kendisine katılmasıyla güçlenen Tökiş o sırada Bûşenc'de bulunuyordu. Melikşâh süratle Horâsân'a hareket etti ve Tökiş, Nişâpûr'u ele geçirmeden önce oraya vardı. Melikşâh'ın Nişâpûr'a yaklaştığını duyan Tökiş oradan uzaklaştı ve Tirmiz'e kapandı. Melikşâh onun üzerine yürüdü ve kardeşini Tirmiz'de muhasara etti. Tökiş, Sultan'ın adamlarından bir kısmını esir almıştı; onları salıverdi ve anlaştılar, bunun üzerine Tirmiz'de Türkmenlerden bir miktar asker bıraktıktan sonra, İsfahan'a gitti⁵².

⁴⁹ İbnü'l-Esir, 1987: X, 93; Sultan Melikşâh'ın Şemsülmülk ile yaptığı barışta hilâfet veziri Amîdüddeve b. Cüheyr rol oynamıştır. Sevim, 1999: 10; El-Hüseynî, 1999: 42; Ahmed b. Mahmud, 1977: I, 127; Karş. Barthold, 1990: 336; Turan, 1993: 154.

⁵⁰ Cemâl Karşı, 1990: 336.

⁵¹ Ahmed b. Mahmud, 1977: I, 137.

⁵² Rivâyete göre. Sultan Melikşâh yedi bin kişinin ordudan ihraç edilmesini emredince Nizâmülmülk: "Bunlar arasında kâtip, tüccar, terzi ve askerlik dışında her hangi bir sanat ve mesleğı olan yoktur. Eğer bunlar ordudan ihraç edilecek olursa İçlerinden birini seçip: «İşte Sultan budur» demelerinden emin olamayız. Bu takdirde onlarla uğraşmak zorunda kalırız ve ödediğimiz ücretin kat kat fazlasını itaat altına almak için sarf etmeğe mecbur oluruz." dedi, fakat Sultan Nizâmülmülk'ün sözünü dinlemedi. Bunlar kardeşi Tökiş'in yanına gidip de onun İsyana sebep olduklarında Sultan Melikşâh vezirinin

Tökiş her fırsatta isyan etmeğe eğilimliydi ve zaman zaman önemli ya da önemsiz bazı bölgeleri ele geçirdiğini düşünürsek, onun beklentilerini yabana atmamak gerekir. Yine de Tökiş'in girişimleri genellikle olumsuz biçimde neticelenmiştir. Nitekim Tökiş 1085/1086'da bir kez daha isyan etti. Melikşâh başka türlü bu kardeşinin taht kavgasından vaz geçmeyeceği sonucuna vardıktan sonra gözlerine mil çekip, hapse atmak suretiyle onu siyaset dışı bıraktı⁵³.

Karahanlılar Devleti'nde ise, Şemsülmülk'ün yerine geçen ve çok kısa bir süre sürdüğü anlaşılan kardeşi Ebû Şücâ Hızır b. İbrahim⁵⁴ dönemi hakkında siyasi olarak hemen hemen hiçbir şey bilinmediğini belirtmeliyiz. Vefatının tarihi bile hiçbir kaynakta geçmeyen Hızır Han hakkında sadece Nizâmî-i Arûzî'nin *Çehâr Makale* adlı eserine atıfta bulunabilmekteyiz. Dönemi Karahanlıların idaresinin en güçlü ve bayındır olduğu dönem olarak zikredilen Hızır Han, bilge bir hükümdar olup, yaptığı dostane anlaşmalar ve kurduğu akrabalık ilişkileriyle, idare ettiği Mâverâünnehr ve Türkistan bölgesini Horâsân cihetinden emniyet altına almıştı⁵⁵. H. 473 tarihli bir Özkend'de darbedilen dirhemde Hızır Han, Tamgaç Han Burhanüddeve, aynı tarihte Buhara'da darbedilen bir dirhemde ise İzzüddeve ve Nasrümille Tamgaç Han unvan ve lakablarını taşımaktadır⁵⁶.

Bununla birlikte Hızır Han zamanında en dikkati çeken şey İslâm ülemâsı ile Karahanlı hükümdarları arasında gittikçe yoğunlaşan sürtüşmelerdir. Devrin ulemâsı ve zenginleri ile Karahanlı hükümdarları arasında başlayan mücadele Hızır Han zamanında gittikçe şiddetlenmişti ki, buna bir misâl olmak üzere kaynaklarda aşağıdaki bilgiler nakledilmektedir.

Hızır Han zamanında Semerkand'da oturan ve ehlibeytten sayılan Muhammed Murtaza adında bir zengin vardı⁵⁷. Büyük bir servete, geniş emlâke ve çok nimete sahipti. Anlatıldığına göre Keş şehri civârında yaklaşık kırk kadar köye sahip idi. Çokça sadaka verir, ihsanda bulunur, ülemâyâ ve yoksullara yardım elini uzatırdı. Her bir belde imamına bin dinardan beş yüz ve yedi yüz dinara kadar muhtelif miktarlar gönderir çoğu zaman gönderdiği bu miktar on bin dinara kadar ulaşır ve şöyle derdi: “Bunlar benim malımın zekâtıdır. Ben garip, zavallı biriyim bu yüzden fakirleri tanımıyorum. Siz gönderdiklerimi onlar arasında

sözünü dinlemediğine pişman oldu, ama artık pişmanlık fayda etmedi. İbnü'l-Esîr, 1987: X, 113; Ahmed b. Mahmud, 1977: I, 138; Bondârî, 1999: 70; Karş. Turan, 1993: 160.

⁵³ Qazwini, 1913: 96; Turan, 1993: 160.

⁵⁴ Narşahî, www.IrPDF.com: 45.

⁵⁵ Semerkandî, 1899: 75.

⁵⁶ Koçnev, 2006: 137.

⁵⁷ Asıl künyesi Muhammed b. Muhammed b. Zeyd b. Ali b. Musa b. Câfer b. Muhammed b. Ali b. Hüseyin b. Ali b. Ebi Talib Ebü'l-Hasan el-Hüseyinî olan bu zat Zu-Şerefeyn lakabını almıştı. Hicretin 405. senesinde (1014/1015) doğdu. Çok hadis dinledi. Hadis şeyhlerinin huzurunda hadis okudu. Hafız Ebu Bekir el-Hatib'in sohbetinde bulundu. Hadis konusunda güzel bir bilgiye sahip oldu. Hatip onun rivayet ettiği bazı hadisleri dinledi. Muhammed b. Muhammed daha sonra Semerkand'a göçtü. İsfahan'da ve diğer yerlerde hadis yazdırdı. Olgun bir akl, fazilet ve mürüvveti vardı. İbn Kesîr, 1995: 269.

taksim edin, hatta bunlardan verdiğiniz her kişiyi bizatihi bana gnderinki, bu zektlerin yanı sıra onlara mahsulün şrn de vereyim.”. Böylece Murtaza mallarını iyilik yolunda harcardı. Őhrin kadısı onu kısılandı ve Mverunnehr hükümdarı Hızır b. İbrahim’e Öyle dedi: “Onun hükümdarların bile sahip olmadığı derecede muazzam bir bahçesi var.” Bunun zerine Hızır Han bahçede eğlenmek amacıyla bahçeyi ondan emanet olarak istedi. Ancak Muhammed ona bahçesini vermeyip Öyle dedi: “Daha önce limlerin, muhaddislerin ve zahidlerin uğrak yeri olan bu bahçeyi, içinde iki içilmesi için mi melike vereceğim?”. Bahçeyi vermeyince Hızır Han ondan yüz çevirip, fkelendi. Kin gütmeye başladı. Sonra adet üzere bazı hususlarda fikrini almak bahanesiyle onu sarayına davet etti. Saraya gidince sultan onu yakalatıp kendi kalesinde zindana attı. Bütün emlkine, eşyalarına, mal ve parasına el koydu. Murtaza Öyle derdi: “Ancak bu müsadere esnasında nesebimin şahinliği tahakkuk etti. Ben nimetler içinde büyüdüm. Daha nce Öyle derdim: Benim gibi birisi mutlaka mihnete uğramalıdır.”. Onu kaledeki zindana attıktan sonra yiyecek ve içecek vermediler. Nihayet vefat etti⁵⁸.

El-Murtaza, kaynaklarda 480 (1087/1088) yılında vefat eden şahsiyetler arasında zikredilmektedir ki, bu tarih Ahmed Han zamanına tekbl etmektedir. Buna göre el-Murtaza, Hızır Han zamanında 1078 veya 1079 yıllarında zindana atılmış ve yaklaşık sekiz dokuz sene zindanda kalmıştır. El-Murtaza’yı Hızır Han’a şikâyet eden kadı ise yukarıda Ahmed Han tarafından idam edildiğinden bahsettiğimiz daha sonra vezir olan el-Ksn olmalıdır.

Hızır Han’a halef olan oğlu Ahmed Han (1081-1088; 1090-1095) hakkında kaynaklarda çok daha ayrıntılı haberlere rastlamak mmkndr⁵⁹. Melikşâh’in zevcesi Terken Hatun’un yeğeni olan Ahmed’in kağanlığı zamanında en dikkat çeken olay ulema ile arasında gittikçe şiddetlenen geçimsizlik ve bunların şikyete dönüşmesi ile Selçukluların müdahalesidir. Çünkü ulemanın böyle bir durumda başvurmayı tercih edeceği idare, o devirde İslâm leminin en kudretli devleti olan Selçukluların hkmdarlarıdır.

Nitekim Ahmed Han henüz saltanatının ilk zamanlarında, babasının zamanında kdlkudtlık yapmış olan Eb Nasr Sleymn el-Ksn adındaki limi önce vezir yapmış, sonra da kötülüklerinden dolayı idam ettirmiřtir⁶⁰. Esasında Karahanlı hükümdarları ile din ulemâsı arasındaki mücadelenin Tamgaç Han zamanında ortaya çıktığını ve bu münasebetle Han’ın Eb’l-Ksım Semerkandî’yi idam ettirdiğini Avfi’nin bir kaydından renmekteyiz⁶¹. Karahanlı hükümdarlarıyla lem arasındaki anlaşmazlık şemsmlk zamanında da devam

⁵⁸ İbnü’l-Cevzî, 1312 (1992): 274; İbn Kesîr, 1995: 269.

⁵⁹ Narşahî, www.IrPDF.com: 45; Karş. Barthold, 1990: 337; Pritsak, 1977: 263.

⁶⁰ Ksn, şş bölgesindeki kalelerden biridir. Bunun zerine şafii bir din adamı olan Ebu Tahir b. Aliyyek, Melikşâh’a başvurarak onu Karahanlı ülkesini fethetmeye çağırdı. Ebu Tahir b. Aliyyek’in çok serveti vardı ve bu servete Ahmet Han’ın el koymasından korkuyordu. Semânî, 1898: 64.

⁶¹ Avfi, 1898: 170.

etmiştir. Bu cümleden olarak bu hakan, fudelâdan Ebû İbrahim İsmâîl es-Saffâr adındaki imâmı 461 (1069) yılında Buhara'da katlettirmiştir⁶². Hızır Han zamanında meydana gelen olayı ise yukarıda zikretmiştik.

Böylece Ahmed Han da daha önceki Karahanlı hükümdarları gibi zenginleri tutuklayıp, mallarını müsadereye devam etmekteydi. Kaynaklara göre çok genç yaşta tahta çıkmış olan Ahmet Han gençliğinin verdiği deneyimsizlikle idareyi bilmeyişi yüzünden iyi bir hükümdar olamadı. Bu hükümdarın bilhassa ülemâ ve zenginlerle ihtilâfa düştüğünü görmekteyiz. Anlaşıldığına göre o, hem ülemâyâ fena muamelede bulunuyor ve hem de tebaasının servetini gasp ediyordu. Bu durumda büyük zenginler Han'ın aleyhinde harekete geçtiler. Bu zenginler, Şafii bir din adamı olan Ebû Tâhir b. Aliyyek'i hac ve ticaret bahanesiyle Melikşâh'a gönderdiler ve onu Türkistan seferine teşvik ettiler. Ebû Tâhir'in çok serveti vardı ve bu servete Ahmed Han'ın el koymasından korkuyordu⁶³.

Ebû Tâhir'in, Sultan Melikşâh'ın huzuruna nerede Bağdâd'da mı İsfâhân'da mı çıkmış olduğu kaynaklarda açık olarak belirtilmiyor. Ancak İbnü'l-Esîr'de söz konusu şikâyeti vesile ederek Melikşâh'ın İsfâhân'dan yola çıktığı kayıtlıdır.

Sultan Melikşâh henüz İsfâhân'a hareket etmeden evvel Bağdâd'da iken 25 Muharrem 480 (2 Mayıs 1087)'de kızı Mahmelek'i Halife el-Muktedî ile evlendirdi⁶⁴. Aynı zamanda Safer 480 (Mayıs-Haziran 1087)'de adını Mahmûd koyduğu bir oğlu dünyaya geldi. Mahmûd'un adı hutbelerde Sultan Melikşâh'ın adından sonra zikredilmeğe başlandı. Sultan Melikşâh daha önce diğer oğlu Ahmed'i veliahd ilan etmişti. Fakat Kaynaklara göre Ahmed Şaban 481 (Kasım 1088)'de Merv'de öldü⁶⁵. Böylece Melikşâh Bağdâd'da bu işleri tamamladıktan sonra 1080 yılı Safer ayının ortasında (22 Mayıs 1087)'de Vezîr Nizâmülmülk ile birlikte İsfâhân'a hareket etti. Hilâfet veziri Ebû Şucâ, onları Nehrevân'a kadar uğurladı⁶⁶.

Sultan Melikşâh batıda olduğu kadar, doğuda da Selçuklu Devleti topraklarını genişletiyordu. Karahanlılar üzerine yapılan ilk seferin dış görünüşü, Batı Karahanlı Hanı Ahmed b. el-Hızır'ın ülemâ ile arasındaki geçimsizlik, halkın malına el uzatması ve bu nedenlerle ülemânın Sultan Melikşâh'ı daveti idi. Hakikatte Sultan Melikşâh, bütün İslâm ülkelerini nüfuzu altına almak siyâsetini güdüyordu⁶⁷. Sultan Melikşâh'ın bu sıralarda

⁶² Semânî, 1898: 62.

⁶³ Genç, 2002: 116, 117.

⁶⁴ Sevim, 2005: 70; Sevim, 1999: 74; Mahmelek Hatun'un, Halife el-Muktefi ile gerdeğe girmesinin üzerinden tam sekiz ay yirmi dokuz gün geçtikten sonra bir oğlu olmuş ve adını Câfer koymuşlardır. İbnü'l-Esîr, 1987: X, 146.

⁶⁵ Sevim, 2005: 70; Sevim, 1999: 74; İbnü'l-Esîr, 1987: X, 152; İbnü'l-Kalanîsi Şehzâde Ahmed'in daha sonraki bir tarihte öldüğünü yazmakta ve yukarıdaki kaynaklarla uyuşmamaktadır. Sevim, 2008: 15 vd.

⁶⁶ Sevim, 1999: 74; İbnü'l-Cevzî'de Safer ayının başlangıcında Cumartesi günü (8 Mayıs 1087) halifenin Melikşâh'ın askerleri için bir şölen düzenlediği, bunun için şekerden kırk bin kudret helvasının yapıldığı; sultanın halifenin gerdek gecesinde hükümdarların töresi gereğince üç gün süreyle ava çıktığı tafsil edilmiştir. Sevim, 2005: 70.

⁶⁷ Merçil, 2002: 1055.

hacılardan alınan muhafızlık (himaye) ücretini kaldırması tam bir İslâm hükümdarı olma yolundaki icraatına uymaktadır. Yine aynı dönemde İbrahim b. Mesûd gibi güçlü bir Gazneli hükümdarının ölmesi (481/1088-1089)⁶⁸, Sultan Melikşâh'ın bütün İslâm dünyasına hâkim olma şablonuna uygun düşmekte ve işini kolaylaştırmaktadır.

Sultan Melikşâh sefere çıkmadan önce henüz İsfahan'da iken, Karahanlı ülkesinden gelen Ebû Tâhir'den başka Bizans İmparatoru I. Aleksios Komnenos (1081-1118)'un elçisi de gelmiş ve yıllık haracı getirmişti⁶⁹. Doğudan ve batıdan gelen her iki elçinin eşzamanlı olarak rastlaşması, Melikşâh devrinin ihtişamına ışık tuttuğu ölçüde tarihi bakımdan anlam kazanmaktadır⁷⁰. Bu süreçte Bizans elçisini fazla ilgilendirmemesine rağmen Nizâmülmülk onu da yanına alıp bu uzun seferde Mâverâünnehr'e götürdü ve o da Mâverâünnehr'in fethinde hazır bulundu⁷¹.

Sultan Melikşâh İsfahan'dan Horâsân'a gidince bütün şehirlerden asker topladı. Sayıları divan tarafından tespit ve hesap edilemeyecek kadar çok sayıda askerden müteşekkil büyük bir orduyla Ceyhun nehrini geçti ve Buhara'ya doğru hareket etti. Yol boyunca geçtiği yerleri aldı. Daha sonra Buhara üzerine yürüyüp, burayı bir hayli tahrip ettikten sonra, Semerkand'a gitti ve şehrin önünde karargâh kurdu⁷².

Görülüyor ki, ne doğuda ne de batıda Melikşâh'ın askeri kudretine karşı koyabilecek bir güç vardır. Buhara ve Semerkand'ın fethedilmesi aslında Çin sınırlarına kadar bütün Türkistan'a nüfuz edilmesi anlamına geliyordu. Yukarıda da belirttiğimiz gibi bu devirde Selçuklu idaresi Karahanlı uleması ve zengin tabaka tarafından daha cazip bir yönetim olarak algılanmıştır.

Nizâmülmülk, Ceyhun'dan geçen ordunun gemicilere ödeyeceği 11.000 dinarlık ücretini de Antakya vergilerine havale etti. Sultanın ordusu Ceyhun'u geçince, Nizâmülmülk vereceği ücretin parasını Antakya üzerine yazdı. Sultan gemiye binince, gemiciler feryat edip “Biz fakir insanlarız, bizim maişetimiz bu sudandır. Eğer bir genç buradan Antakya'ya gitse

⁶⁸ İbnü'l-Esîr, 1987: X, 150 vd.; İbrahim'in lâkâbı “Celâlüd-dîn” olan oğlu Mesûd (II.) Sultan Melikşâh'ın kızı Gevher Hatun ile evlendirilmişti. Nizâmülmülk bu düğün ve gelinin damadın ülkesine gönderilmesi münasebetiyle hazineden yüz bin dinar çıkarmıştı. Geniş bilgi için bk. Ayan, Mart-Nisan 2008: 120.

⁶⁹ Bütün dünyayı fethetmeği zihnine koymuş olan Melikşâh, Emîr Borsuk'u Anadolu tarafına tayin etmişti. Borsuk, Bizans'ı sıkıştırarak, imparatorun her sene sultana, üçyüz bin altın vermesini ve Rum Meliki'nin cizyesi olarak da horluk ve zilletle otuz bin dinar daha eda etmesini kararlaştırmıştı. Bondârî, 1999: 69; Reşîdü'd-din'e göre Bizans imparatoru her sene bir milyon dinar cizye vermeyi kabul etmiş idi. Bu cizyeyi önce Bozan'a veriyordu. Ondan sonra Kasımüddeve Aksungur'a teslim ediliyor, o da iki taksit halinde hazine-i mamureye ulaştırıyordu. Reşîdü'd-din, 2010: 131 vd.

⁷⁰ Melikşâh'ı öven Enverî'nin bir kasidesi Musevî'nin el yazması eserinde yer almaktadır. Müsevî, Turhan Sultan nr. 224: vr. 312 b.

⁷¹ Kaşgar'a varınca Nizâmülmülk elçinin ülkesine geri dönmesine izin verdi ve: “Tarih kitaplarının Bizans imparatorunun Sultan Melikşâh'a cizye ödediğini ve elçinin bu cizyeyi sultanın hâkimiyet sahasının genişliğini görüp efendisine bildirmesi, onun da sultandan daha fazla korkması ve itaatten çıkmayı düşünmemesi için Kaşgar kapılarına kadar götürdüğünü yazarak bizden bahsetmelerini istiyorum” dedi. Nizâmülmülk'ün bu davranışı onun yıldızları aşacak kadar yüce bir gaye ve üstün bir gayret içinde olduğuna delâlet eder. İbnü'l-Esîr, 1987: X, 152; El-Hüseynî, 1999: 44 vd.

⁷² İbnü'l-Esîr, 1987: X, 152-155; Narşahî, www.IrPDF.com: 46.

ihtiyar olarak döner” dediler. Sultan, Nizâmülmülk’e dedi: “Ey peder, bu ne soğuk, uygunsuz iştir? Bu vilâyette elimize bu kadar bir şey geçmiyor mu da, bu parayı Antakya’ya havale etmek lâzım geliyor?” Vezir cevap verdi: “Ey efendimiz onların bir yere gitmesi lâzım değildir. Uşaklarımız onların beratını altın para ile satın alır. Kulunuz bunu hükümdarlığın tazimi, padişahlığın büyüklüğünü göstermek gayesiyle ve bütün cihanın, memleketimizin genişliğini ve pâdişâhın hükmünün nereden nereye kadar geçtiğini bilmeleri için emretti.” Bu cevap sultanın çok hoşuna gitti⁷³.

Sultan Melikşâh daha önce şehir halkına mektuplar göndererek onlara yardımda bulunmayı ve onları içinde buldukları o zulüm ortamından kurtarmayı vaat etmişti. Sultan, Semerkand’ı muhasaraya başlayıp, bir hayli sıkıştırdığında, şehir halkı da Melikşâh’a maddî yardımda bulunuyordu. Semerkand hükümdarı Ahmed Han surların burçlarından her birini emirlere ve şehir halkından güvendiği kişilere dağıttı. Ahmed Han “el-Ayâr” denilen burcu da yakın adamlarından olan bir Alevî’ye teslim etti ve ona nasıl savaşaacağına dair tavsiyelerde bulundu. Tesadüfen bu Alevî’nin oğlu Buhara’da esir alınmıştı. Oğlunu öldüreceklerini söyleyerek babasını tehdit ettiler, bunun üzerine o da çarpışmaktan vazgeçti, böylece Sultan Melikşâh’ın işi kolaylaştı. Mancınıklarla surlarda bir kaç gedik açıldı ve bu burç alındı. Sultan Melikşâh’ın askerleri sura çıkınca Ahmed Han kaçıp halktan birinin evine saklandı; fakat jurnal edildi ve yakalanıp boynundaki iple Sultan Melikşâh’ın huzuruna götürüldü. Sultan Melikşâh, Ahmed Han’a iyi davrandı ve onu serbest bırakıp yanındaki muhafızlarla birlikte İsfahan’a gönderdi. Ahmed Han, Melikşâh’ın, eyer örtüsünü omuzuna yüklenerek, Türklerin büyük hakanı (Türk padişahlarının padişahı) Afrasiyab’ın tahtının bulunduğu yerden (payitahtından), kendi tahtının bulunduğu yere kadar, özengisi (rikâbı) yanında yürüdü. Melikşâh, bunu esir etti, el ve ayağı bağlı olduğu halde muhafaza altında Irak’a götürdü⁷⁴. Diğer taraftan Sultan Melikşâh, Harezmi amîdi Ebû Tâhir’i ise Semerkand’da vali olarak görevlendirdi⁷⁵. Sultan Semerkand’ı feth ettiğinde Bağdâd’a müjdecî geldi. Halîfe memnun oldu, müjdecîye hil’at verip, ikramda bulundu. Müjde davulları çaldırdı ve şehri süsletti⁷⁶.

⁷³ Râvendî, 1999: 126; El-Hüseynî, 1999: 48; Bondârî, 1999: 57; Reşîdü’l-din, 2010: 129; Kazvînî, 1381: 435.

⁷⁴ İbnü’l-Esîr, 1987: X, 152-155; Bondârî, 1999: 57; Azimi, 2006: 31; Sevim, 2008: 15; Reşîdü’l-dîn 2010: 128; Melikşâh’ın bu seferi sırasında Şemsâbâd tamamen viran olmuştur. Fakat sonra Juybâr’da nehrin kenarında bağ ve bahçelerle birlikte bir saray yapılması emredilmiş ve burası otuz yıl boyunca Buhara hükümdarlarının ikamet yeri olmuştur. Arslan Han tahta çıktıktan (1102) sonra Buhara’ya her gelişinde burada oturmuştur. Bir süre sonra o, akıllıca bir şekilde bunu kalenin içine almıştır. Fakat sonradan yine viran edildiği görülmüştür. Narşahî, www.IrPDF.com: 46; Zehebî, 1994: 8 vd; Karş. Kafesoğlu, 1973: 115; Turan, 1993: 164.

⁷⁵ İbnü’l-Esîr, 1987: X, 152-155; Narşahî, www.IrPDF.com: 46; Reşîdü’l-dîn, 2010: 131; Pritsak, 1977: 263; İbnü’l-Kalânîsi Melikşâh’ın Semerkand’ı fethettikten sonra buraya Şehzâde Ahmed’i vali olarak tayin ettiğini yazıyorsa da diğer kaynaklar ittifakla bu tarihten önce zikredilen şehzâdenin öldüğünü yazdıklarından, bu mümkün görünmemektedir.

⁷⁶ Ahmed b. Mahmud, 1977: I, 160.

Sultan daha sonra Kaşgar'a doğru hareket etti ve önünden bir nehir⁷⁷ akan Özkend⁷⁸'e kadar geldi. Sultan buradan Kaşgar hükümdarı Ebû Ali el-Hasan b. Süleyman⁷⁹'a elçiler gönderip hutbenin kendi adına okunmasını ve sikkenin kendi adına basılmasını istedi ve aksi halde üzerine yürüyeceğini bildirerek tehdit etti. Kaşgar hakanı Ebû Ali el-Hasan ise Melikşâh'a birçok hediyeler göndererek af ve aman istedi ve elçisine sultana: "Felek sana ram olmuş ve memleketler senin hükmün altına girmiştir. Eğer eski saltanat hanedanından bir hanedan bu memleketlerin birinde kalsa sana ne zararı olabilir? Şayet arzu edersen kullarının kızlarından bazılarını senin oğullarının bazılarına nikâhlayalım. Biz de senin kölelerinin ve kullarının kızlarını alalım" diye söylemesini tembih etti. Bunun üzerine Nizâmülmülk Sultana "Hakan yola gelmiş ve sözlerinde doğru olduğu zahir olmuştur" dedi. Sonra hakan Melikşâh'ın yanına gelerek huzura dâhil oldu, yeri öperek tarihlerde ilelebet zikri baki kalacak inam ve ihsana nail olup memleketine mükerreren döndü⁸⁰.

Çiğillerin isyanı ve Melikşâh'ın Türkistan'ı ikinci defa zaptı

Böylece Sultan Melikşâh Doğu ve Batı Karahanlıları tabiiyetine aldıktan sonra Horâsân'a döndü. Ancak o Semerkand'dan ayrılınca şehir halkı ve Çiğiller diye tanınan askerler, Melikşâh'ın buradaki naibi Amîd Ebû Tâhir ile anlaşamadılar. Neredeyse üzerine hücum edeceklerdi. Ebû Tâhir bir yolunu bulup onların yanından uzaklaştı ve Harezm'e gitti⁸¹.

Çiğillerin, özellikle Karahanlı ordusunda etkin oldukları anlaşılıyor. Devlet, ihtiyaç duyduğunda sınırları içindeki Karluk ve Çiğil boylarından askerî kuvvetler temin etmekte idi. Çiğiller Karahanlı ülkesinde ve ordusunda öylesine etkin halde bulunuyorlardı ki, Selçuklu kaynaklarında Karahanlı ülkesinin özellikle de Semerkant çevresinin halkından "Cigilyân/Çiğilliler" diye bahsedilme gereği duyulmuştur. Sultan Alp Arslan devrinin son günlerinde Karahanlı ülkesinden gelen elçilerle ilgili başından gelen bir olayı nakleden Selçuklu veziri

⁷⁷ Şaş nehri Cend şehrine iner. Bu nehir Türk ülkelerinden inen nehirlerin toplanmasıyla meydana gelir. Bu nehirler Özkend yanında toplanır. Buna başka akarsular karışır. Hepsini toplandıktan sonra akarak Ahsiket'e varır. Oradan Hocend, Bunket, Sütkend şehirlerine uğrar ve Fârâb'a akar. Sabrân hududunu geçtikten sonra Oğuz Türklerinin ülkesinin kıyısında bulunan bir bozkırdan akarak el-Karyet el-Hadîse'nin 3 mil uzaklığına varır. el-Karyet el-Hadîse'den iki konak uzaklıkta Harezm gölüne dökülür. el-Karyet el-Hadîse'de Müslümanlar bulunmakla beraber, burası Oğuzların baş şehridir. Şeşen, 2001: 104.

⁷⁸ Uş'tan Özkend (bugün Özgön-Kırgızistan)'e yedi fersah meafe idi ve Özkend havalisinde yedi adet köy bulunuyordu. Reşîdü'd-dîn, 2010: 129.

⁷⁹ El-Hasan ortak kağan sıfatı (Tabgaç Buğra Kara Hakan) ile Kaşgar'da ikamet ettiği zaman da bu şehir başkent sıfatıyla gittikçe bir ilim ve kültür merkezi haline gelmiş bulunuyordu. 462 (1069-1070) yılında Türk tarihinde ve edebiyatında önemli bir yer tutan *Kutadęu Bilig*'in yazarı ihtiyar saray nazırı (tayangu) Balasagunlu Yusuf Has Hacıp, Kaşgar'a giderek eserini tamamlamış ve dönemin hükümdarı el-Hasan'a ithaf etmişti. İmâm Ebû'l-Fütuh el-Almaî'nin *Tarih-i Kaşgar* adlı eseri de bu zamanda kaleme alınmıştır. Bunun bazı kısımları el-Karşı'nın *Mülhâkâtü's-Sürâh* adlı eserinde zamanımıza kadar muhafaza edilmiştir. Türkçenin ilk sözlüğü olarak bilinen *Divanü'l-Lûgati't-Türk*'ün yazarı Kaşgarlı Mahmud bu şehirden yetişmiş olup, el-Hasan ile münâsebeti tam olarak bilinmemekle beraber, yeğeni olduğu tahmin edilmektedir. Pritsak, 1977: 261; Ercilasun, 2002: 765; Şener, 2002: 790; Kahya- Topdemir, 2002: 592; El-Hasan'a ait H. 481 yılında Taraz'da darbedilmiş bir adet sikke bulunmaktadır. Koçnev, 2006: 147.

⁸⁰ İbnü'l-Esîr, 1987: X, X, s. 155; El-Hüseynî, 1999: 45; Râvendî, 1999: 127; Zehebî, 1994: 9.

⁸¹ İbnü'l-Esîr, 1987: X, 152-155.

Nizâmülmülk'ün bu elçilerden bahsederken Çiğilliler tabirini kullanması buna bir örnek teşkil etmektedir⁸².

Sultan Melikşâh devrinde Karahanlı ordusundaki kalabalık sayıdaki Çiğillerin reisi olan Aynüddevele, Melikşâh'ın Karahanlı seferi sırasında sultanın hizmetine girmişti⁸³. Ancak Çiğillerin bu sefer esnasında Melikşâh'ın tutumundan memnun olmadıkları görülmektedir. Nitekim Nizâmülmülk bu konuda şunları nakletmektedir: “Semerkant ve Özkend'den geçerken, Çiğiller ve Mâverâünnehrililerden bazı boşboğazların, sultan gelip burada uzun müddet kaldığı halde sofrasında bir lokma ekmek yemediklerini söylediklerini duyduk”⁸⁴.

Nizâmülmülk'ün bu kaydından anlaşıldığına göre Çiğiller, Melikşâh'ın “Hân-ı Yağma” geleneğine riayet etmediğini şikâyet mahiyetinde dile getirmişlerdi. Öyle ki bu sitem dolu söz, bölgede uzun süre unutulmamıştı. Bu rivayet, Çiğillerin Türkistan'da Karahanlılar zamanında olduğu gibi, Selçuklular devrinde de yine ön planda bulunan mevkî sahibi büyük bir boy olduklarına veya en azından bu yüksek mevkîlerini kaybetmek istemediklerine işaret sayılabilir. Burada Çiğillerin eski Türk töresi dâhilinde hareket ederek, Karahanlı hükümdarlarının titizlikle uyguladığı “Hakanların babalık vazifesi”⁸⁵ rollerini Selçuklu sultanlarının da uygulaması gereğinin altını çizmiş olmaları da dikkate değerdir.

Yukarıdaki açıklama görülebildiği kadarıyla Çiğillerin isyanıyla ilgili muhtemel bir hipotezdir. Ancak Çiğillerin sırf bu nedenle isyan ettiklerini söylemek, olayın alanını daraltmak anlamına gelmektedir. Müteakip olaylar konusunda ciddi tartışmalar yapılabilir ve sebeplerinin hiçbir zaman kesin biçimde saptanamayacağı durumlarda da tartışmalar belirsiz bir zemine kayabilir. Çünkü görüldüğü kadarıyla Melikşâh'ı hamî sıfatıyla bu sefere teşvik eden Karahanlı zenginleriyle ulema taifesi olup, bu durum yukarıdaki halkın isyan ettiğine dair haberlerle bir tezat oluşturmaktadır. Ama şüphesiz Karahanlı yönetiminden Selçuklu yönetimine geçişin, aşağıda görüleceği gibi bölgede bir karışıklık ortaya çıkardığı bir vakıadır.

Neticede Çiğiller diye tanınan askerlerin kumandanı olan Aynüddevele, yukarıda zikrettiğimiz gibi Ebû Tâhir'e karşı yaptıklarından dolayı Sultan Melikşâh'tan korkuyordu. Bir felâketin içine düşmemek ve bu sorunu geçiştirmek maksadıyla Kaşgar Hanı Ebû Ali'nin kardeşi ve Atbaşı Kalesi'nin hâkimi olan Yakûb Tekin'e haber gönderip onu yardıma çağırdı. Yakûb Tekin bu seçeneği kabul edip Semerkand'a bulunan Aynüddevele'nin yanına geldi. Ne var ki Yakûb, Aynüddevele ile işinin yürümeyeceğini anlayınca Aynüddevele'nin daha önce kendilerine kötülük ettiği halkı ona karşı kışkırttı. Bu arada halk öldürülen bazı şahısların

⁸² Nizâmü'l-Mülk, 1999: 70; Yakupoğlu, Mart 2010: 121.

⁸³ Barthold, 1990: 338 vd.; Taşağıl, 2004: 58.

⁸⁴ Nizâmü'l-Mülk, 1999: 89.

⁸⁵ Bu gelenek için bk. Turan, 1999: 104 vd.

onun tarafından dövüldüğünü iddia ettiler, bu sebeple onu öldürmek için fetva aldılar⁸⁶.

Demek ki, Melikşâh'ın birinci Semerkand seferinden sonra Karahanlıların Selçuklulara bağlanması, Doğu ve Batı Karahanlıların kendi içlerinde bir çatışma süreci ile neticelenmiştir. Bu süreç kendi içerisinde değişen bir siyasal statü gizlemektedir. Yaşanan gelişmelerin kronolojisi, gittikçe büyüyen karışıklıklarda yer alan aktörler ortaya çıkarmıştır. Kaynaklar, Karahanlı coğrafyasındaki siyasal gelişmelerin yeni aşamalarında Melikşâh'ın ikinci müdahalesini bir dönüm noktası olarak kaydetmektedirler.

Semerkand'ın isyanı ve Çiğillerin kumandanı Aynüddeve'nin öldürüldüğüne dair haberler Sultan Melikşâh'a ulaşınca, tekrar Semerkand'a doğru sefere çıktı. Sultan Buhara'ya varınca Semerkand'ı istilâ etmiş olan Yakûb kaçıp Fergana'ya gitti ve kendi vilâyetine ulaştı. Yakûb'un askerlerinden bir bölümü emân dileyerek sultanın yanına geldiler ve "et-Tevâvis" denilen bir köyde onu karşıladılar. Sultan Melikşâh Semerkand'a varıp şehri tekrar ele geçirdi. Emir Üner'i burada görevlendirip kendisi Yakûb'un peşine düştü ve Özkend'e kadar gelip orada konaklayarak Yakûb'u yakalamak için her tarafa asker gönderdi. Sultan, Yakûb'un kardeşi olan Kaşgar hanına da mektup gönderip onu yakalamak ve kendine göndermek hususunda elinden geleni yapmasını istedi. Tam bu sırada Yakûb'un askerleri ona isyan edip hazinelerini yağmalamış, onu atına binip kaçmağa ve Kaşgar'da bulunan kardeşine sığınmağa mecbur etmişlerdi. Sultan bunu duyunca Kaşgar Hanı Ebû Ali'ye haber gönderip Yakûb'un kendine teslim edilmesini istedi ve aksi halde ülkesine yürüyeceğini ve kendisini düşman sayacağını söyleyerek tehdit etti. Ebû Ali bir yandan Melikşâh'a karşı gelmekten korkuyor, öte yandan da aralarında eskiden beri düşmanlık ve hükümdarlık hususunda çekişme olsa bile kendine sığınan kardeşini teslim etmek istemiyor ve utanıyordu. Sonunda kardeşi Yakûb'u yakalayıp tevkif etmeğe karar verdi. Nihayet onu yakalayıp oğlunu kardeşine nezaret etmekle görevli bir cemaatle birlikte ve pek çok hediyelerle Sultan Melikşâh'a gönderdi. Bu arada oğluna Sultan Melikşâh razı olursa yakın bir kaleye varınca gözlerine mil çekip Yakûb'u orada bırakmalarını emretti, aksi takdirde bizzat Melikşâh'a teslim etmesini söyledi.

Söz konusu kaleye varınca Kaşgar hanının oğlu amcasının gözlerine mil çekmeğe ve babasının emrini yerine getirmeğe karar verdi. Ellerinin arkaya bağlanarak yere yatırılmasını emretti ve bu emri yerine getirildi. Gözlerine mil çekmek üzere mili kızdırdıkları sırada büyük bir feryat işittiler ve bunun üzerine Yakûb'u bıraktılar. Sonra meseleyi aralarında müşavere ettiler; moralleri bozuldu, cesaretleri kırıldı. Daha sonra yeniden mil çekmek istediler, fakat bir kısmı buna mani oldu. Yakûb onlara: "Bana kendi durumunuzdan ve yapmak isteyip de yapamadığınız şeyden haber veriniz. Eğer bana bir şey yapsaydınız çok pişman olacaktınız." dedi.

⁸⁶ İbnü'l-Esîr, 1987: X, 155-157; El-Hüseynî, 1999: 50; Bondârî, 1999: 57.

Yakûb'a, Tuğrul b. Yınal'ın seksen fersah uzaktan on binlerce askerle gelip Kaşgar'da kardeşini yağmaladıktan sonra ülkesine döndüğünü söylediler; bunun üzerine Yakûb onlara: “Bana yapmak istediğiniz bu iş sizi Allah'a yaklaştıracak bir iş değildir. Üstelik siz bunu kardeşimin emrine uyararak yapıyorsunuz, hâlbuki ki onun hanlığı sona erdi.” dedi, onlara ihsanlar vaat etti, onlar da salıverdiler.

Melikşâh bu gelişmeleri; Tuğrul b. Yınal'ın yaptıklarını, Kaşgar'a yürüyüp hanını yakalayarak tevkif ettiğini ve kendisinin yaklaşmasına rağmen Kaşgar'ı zapt ettiğini görünce durumunun sarsılmasından, heybet ve ihtişamının yok olmasından korktu. Ayrıca Tuğrul'un üzerine yürüyecek olursa onun önünden kaçacağını onu takip etmekten vazgeçecek olursa ülkesine geri döneceğini de biliyordu. Kaşgar hanının kardeşi Yakûb'un durumu da aynı şekildeydi, üstelik arkada bıraktığı ülkesinin genişliği ve burada ölmek korkusu sebebiyle de orada kalamazdı. Bu yüzden Tâcûlmülk'ü Yakûb ile aralarını düzeltmek için çalışmak üzere görevlendirdi. Tâcûlmülk de Melikşâh'ın emirlerini yerine getirdi, böylece Sultan ile Yakûb anlaştilar. Sultan bunun üzerine Horâsân'a döndü, Yakûb'u Tuğrul'un karşısına çıkardı ve onu Tuğrul'un kuvvetlenip ülkeyi zapt etmesine mani olmakla görevlendirdi. Her biri başka bir tarafta faaliyet gösteriyordu. Türkistan hanları arasındaki kanlı düşmanlık, o cihetten her türlü tehlikeyi ortadan için Melikşâh rahatlıkla Horasan'a dönebileceğini düşünmüş olmalıdır⁸⁷.

Nitekim Melikşâh Türkistan seferinde Hitâ ve Hoten hududuna kadar her şehre bir vali ve iktâ sahibi memur edip, yeni çıkarılmış kaidelerle hoş gitmeyen kanunları kaldırdıktan sonra geri dönerek 485 Ramazan ayında (Ekim-Kasım 1091) Bağdâd'a geldi. Türk illerinin en ücra köşesinden Yemen, Anadolu ve Şam'ın nihayetine kadar uzanan beldelerin tamamında hutbe ve sikkede onun adı olup, asrın bütün hükümdarları ona tâbi idiler⁸⁸.

Sultan Melikşâh 1092 yılında Semerkand hükümdarı Ahmed'i azat etmek lütfunda bulunup, padişahlığına iade ederek, işlerini yoluna koymayı ihsan etti. Melikşâh'ın, Ahmed Han'ı bir müddet sonra tahta çıkarmağa sevk eden sebeplerin neler olduğu bilinmemektedir. Bununla beraber Ahmed'in saltanatının fazla devam etmediğini aşağıda göreceğiz⁸⁹.

Sultan Melikşâh Semerkand'ı zapt edip Ahmed Han'ı esir alınca, Deylemliler bir grubu onu nezaret altında tutmakla görevlendirmişti. Bu Deylemliler onu kendi inançlarını ve İbâhiyeciliği⁹⁰ kabul etmeğe teşvik ettiler. Ahmed Han Semerkand'a dönünce dinsizliğine delâlet

⁸⁷ İbnü'l-Esîr, 1987: X, 155-157; El-Hüseynî, 1999: 50; Bondârî, 1999: 57; Barthold, 1990: 338 vd.; Pritsak, 1977: 263.

⁸⁸ İbnü'l-Esîr, 1987: X, 173; Râvendî, 1999: 127; Reşîdü'd-dîn, 2010: 131; Kazvînî, 1381: 435; Zehebî, 1994: 22.

⁸⁹ Bondârî, 1999: 57; Barthold, 1990: 339.

⁹⁰ İbâhiyye fırkaları, genellikle ayet ve hadislerin zahiri manaları yanında batını manalarının da olduğunu ileri sürerek batına yönelme bahanesiyle nasların zahirini hiçbir kurala bağlı kalmadan te'vil etmişler, bu şekilde dini hükümleri geçersiz hale getirmişlerdir. Mesela bazı aşırı Şîî grupları, naslarda yer alan helal ve haramların yapılması veya yapılmaması gereken işler

edecek bazı hareketleri müşahede edildi. Adamları bu davranış ve hareketlerden hoşlanmayıp onu öldürmeğe karar verdiler. Kâsân kalesi mustahfızı Tuğrul Yınal Bey'e kendileriyle birlikte Ahmed Han'la savaşmak için Semerkand'dan harekete geçmesi için ona isyan etmesini söylediler. Böylece onu öldürme imkânı bulacaklardı. Tuğrul Yınal Bey de isyan etti. Bunun üzerine Ahmed Han ile ordu Tuğrul Yınal Bey ile savaşmak için yola çıktı. Kale önüne konaklayınca askerler bu imkânı elde edip onu yakaladılar ve Semerkand'a geri döndüler. Kadı ve fakihleri çağırıldılar, mahkeme kurup onu zındıklıkla suçladılar; fakat Ahmed Han inkâr etti. Bir zümre de onun zındık olduğuna şahitlik etti; bunun üzerine fakihler onun öldürülmesine fetva verdiler ve boğularak öldürüldü⁹¹. Daha sonra yerine asiler tarafından amcazadesi Rükneddin Kılıç Tamgaç Han I. Mesûd b. Muhammed'in geçirildiği anlaşılıyorsa da, onun kısa sürdüğü anlaşılan (1095-1097) saltanat devri hakkında hemen hiçbir bilgimiz yoktur⁹².

Sonuç

Yaklaşık olarak elli yıllık bir dönemi ihtiva eden Selçukluların Karahanlıları egemenliği altına alma deneyimi, iki farklı coğrafyada hüküm sürmekte olan sınırdaş iki ayrı Türk devletinin birbiriyle yaptığı hâkimiyet mücadelesini akla getirirse bile, Türk tarihinin tamamına baktığımızda bu sorun tabii bir hâl gibi görünmektedir. Türk tarihinde eşzamanlı olarak birkaç Türk devletinin farklı coğrafyalarda hüküm sürdükleri ve birbirine karşı güç mücadelesinde buldukları ortadadır. Sadece Selçuklular devrinde bile Gazneliler ve Karahanlılar gibi iki büyük güçlü devlet ile muhtelif coğrafyalarda bağımsız hareket eden Türk kavimleri bulunuyordu ki, batı cihetinden Bizans'ı sıkıştıran Peçenekler ve Uzlar bunlardan sadece ikisi idiler ve Mâverâünnehr'in kuzeyindeki Kıpçakları da bunlara ekleyebiliriz. Öte yandan tam bir devlet halinde teşekkül etmiş olan Müslüman Selçuklular, Gazneliler ve Karahanlıların kendi aralarındaki hâkimiyet mücadeleleri oldukça etkileyici bir manzara arz etmektedir. Bunlardan Karahanlılar halkıyla birlikte Türk olan bir devlettir. Selçuklular ise yoğun Oğuz boyları ile askeri gücünü mükemmel bir şekilde kanıtlamış ve Çin sınırlarından Akdeniz'e kadar yaşayan bütün Müslim ve Gayrimüslim unsurları idaresi altında toplayarak imparatorluk tanımına uygun bir siyasi teşekkül haline gelmiştir. Selçukluların yönetimi altına aldıkları yerel devletlerin veya emîrliklerin yanında Karahanlılar, Gazneliler ve Abbâsî Hilâfeti özel bir öneme sahiptir.

olmayıp "imamları sevenlerle münasebeti sürdürmek ve düşmanlarıyla her türlü ilişkiyi kesmek" anlamına geldiğini iddia etmişlerdir. Bunun yanında dinin imanın bilinmesi ve sevilmesinden ibaret olduğunu, haramlardan sakınmanın gerekli olmadığını söyleyerek her türlü davranışı mübah sayanlar da vardır. Onat, 1999: 252.

⁹¹ İbnü'l-Esîr, 1987: X, 203; Barthold, 1990: 339; Daftary, 2007: 203.

⁹² İbnü'l-Esîr, 1987: X, 203; Genç, 2002: 116 vd.

Bu ilk Türk-İslâm devletlerinde millet kavramının değil tebaa kavramının yerleşmiş olması nedeniyle Karahanlılar, Gazneliler ve Selçuklular arasında yaklaşık yarım asırdır sürüp giden mücadelenin dini veya milli bir hususiyeti olmadığını belirtmemiz gerektiği kanaatindeyiz. Dolayısıyla bu Türk-İslâm devletlerini tek bir kavmin karmaşık versiyonları sınıfına sokmamızın bir önemi yoktur. Ama bu devletlerin kendi aralarındaki hâkimiyet mücadelelerinin ilgili coğrafyalarda Türk tarihinin seyri bakımından sonuçları vardır. Bize göre bunların tahlilleri Türk tarihi bakımından oluşturduğu sosyal dönüşümlere ışık tuttuğu ölçüde manalı ve kıymetlidir. Ama maalesef Karahanlılar tarihine ait günümüze ulaşan bilgiler az olduğu için, Mâverâünnehr hakkında pek fazla bir şey söyleyemsek de Selçukluların İran, Anadolu ve bütün Ortadoğu coğrafyasında meydana getirdikleri değişiklikler, bu sonuçlardan biridir. Aslında Selçuklu devlet teşkilâtının Mâverâünnehr için ifade ettiği önemi özellikle de Harezşâhlar devri için ilâve etmek lazımdır.

Selçuklular devrindeki bilhassa Arap ve Fars tarihçileri, konularının ve ayrıntılarının büyük bir kısmını batı İslâm tarihine ayırdıkları için, müstakil bir Karahanlı tarihi veya Selçuklu-Karahanlı ilişkileri konularında kaynak sıkıntılarından dolayı, zaman zaman anlamakta güçlük çektiğimiz çıkmazlarla karşılaşabilmekteyiz. Meselâ Karahanlıların menşei meselesi bile başlı başına, âlim tarihçiler arasında yığınla faraziyelerin ileri sürüldüğü bir alan olmuştur. Ancak, Karahanlılar hakkında ne kadar az kesin bilgilere sahip olduğumuzu öğrendikçe, bu alanda uzmanlaşmış olanların belli bir disiplin altında ne kadar yoğun çalışmalar yapmaları gerektiğini bilmek gibi bir avantaja sahip olmaktayız. Diğer bir avantaj da Karahanlıların tarihte daha etkin bir konumda olmaları gerektiğini hissetmemizdir. Bunlar çalışma alanımızla ilgili alçakgönüllü varsayımlar olsa da Karahanlılar gibi bir Türk-İslâm devleti ile ilgili tüm ayrıntıları bilmediğimizi hatırlamak önemli bir husustur. Karahanlılarla ilgili çalışmalar yapmış ve yapmak isteyecek olan araştırmacılar bunu göz ardı etmemelidirler. Bunu yapacak olanların V. V. Barthold olmak üzere, O. Pritsak, O. Turan, Z. V. Togan gibi tarihçilerin tesiri altında kalıp, onların izinden gitmeleri gayet tabiidir.

Karahanlılar tarihinin meselelerinden biri de coğrafyadır. Çünkü bu alanda çalışan bir tarihçinin siyasi olaylarla, insanların yaşadıkları sürece kültür ve medeniyet kalıntısı bıraktıkları coğrafi birimleri örtüştürmesi gerekecektir. Ayrıca eski coğrafi veya tarihi kaynakların sözünü ettiği şehir ve kasaba isimlerinin bugün birçoğunun değiştiği veya hiç ortada bulunmadığı da açıkça bilinmelidir. Meselâ Kırgızistan'da Burana olarak bilinen ve Karahanlıların başkentlerinden biri olan Balasagun şehri bunlardan biridir ki, bundan günümüze sadece bir minare kalmıştır.

Kaynakça

- Abdurahman, V. (Aralık 2003). "Tarihi Türk Şehri Balasagun Hakkında Yeni İncelemeler", *Belleten*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Abû'l-Farac (1987). *Abû'l-Farac Tarihi*, I, Çev. Ö. Rıza Doğrul, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Ahmed b. Mahmud (1977). *Selçuk-Nâme*, Haz. Erdoğan Merçil, İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser.
- Al-Makdisî (1906). *Ahseñü't-tekâsîm fî Marifetü'l-akâlîm*, Neşr. M. J. De Gooje, Leyden: Matbaa-i Brill.
- Ay, Z. (2012/62). "Orta Asya'da Şîlik: Horasan, Maveraünnehir ve Bedahşan'a İsmailîliğin Giriş ve Gelişimi", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*.
- Ayan, E. (2009/II). "Selçuklu-Kıpçak İlişkileri", *SAÜ Fen Edebiyat Dergisi*.
- Ayan, E. (2013/8). "Büyük Selçuklu Devleti Zamanında Alevî-Sünnî Çatışmaları", *Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları Dergisi*.
- Ayan, E. (Haziran 2012). "Selçuklu Devleti'nin Temelleri Atılırken Siyasî Meşruiyet Süreci", *ODÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*.
- Ayan, E. (Kış 2012). "Selçuklu Bünyesinde ve Dağılıma Döneminde Oğuzların Yazır Boyu", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*.
- Ayan, E. (Mart-Nisan 2008). "Büyük Selçuklu Sultanlarının Siyasî Evlilikleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*.
- Azimi, (2006). *Azimi Tarihi, Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler (H. 430 - 538 = 038/39-1143/44)*, Metin, Çeviri, Notlar ve Açıklamalar Ali Sevim, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Beyhakî (1383). *Târih-i Beyhakî*, Nesr. Ali Ekber Feyyâz, Meşhed: Kitâbhâne-i Millî-i İran.
- Beyhakî (1945). *Beyhakî Tarihi*, Çev. Mehmet Necati Lügal, Ankara: Türk Tarih Kurumunda Basılmamış Tercüme.
- Bondârî (1999). *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, Çev. K. Burslan, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Cemâl Karşî (1898). *Mülhakâtü's-Sürâh*, (V. Bartold, *Turkestan vı Epoxu Mongolskago Haşestviya Texti*), Petersburg: Stanford Libraries.
- Daftary, F. (2007). *The Ismailis Their History and Doctrines*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Ebû Bekr Narşahî (www.IrPDF.com). *Târîh-i Buhârâ*.
- El-Hüseynî (1999). *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, Terc. Necati Lügal, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Ercilasun, A. B. (2002). "İlk Müslüman Türk Devletlerinde Dil ve Edebiyat", *Türkler*, V, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Ercilasun, K. (2013). *Tarihin Erinliklerinden 19. Yüzyıla Kaşgar*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Erdoğan, C. (Haziran 2013). "Harezmi'de Gazneli Hâkimiyetinin Tesisi ve Altuntaşlar Dönemi (1017-1041)", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*.
- Genç, R. (2002). "Karahanlılar", *Türkler*, IV, Ed. H. C. Güzel-K. Çiçek-S. Koca, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Genç, R. (2007). "Karahanlılar Tarihi", *Makaleler 1*, Yay. Haz. E. S. Yalçın-U. Ünal-T. S. Birbudak, Ankara: Berikan Yayınevi.
- Gerdizî (1347 hş.). *Zeynü'l-Ahbâr*, Neşr. Abdülhayy Habibî, Tahran: Çâp-i Ofset-i Muhammed 'Ali 'Alemlî.
- Hamdu'llah Mustawfi-i-Qazwini (1913). *The Ta'rih-i-Guzida*, Trans. E. G. Browne, Leyden: Gibb Memorial Series.
- Hamdullah Müstevfî-i Kazvînî, (1381). *Tarih-i Güzide*, Neşr. Abdülhüseyn Nevâî, Tahran: Müessesesi-i İntişârât-ı Emîr-i Kebîr.
- Huncan, Ö. S. (Kış/2007). "Mâverâünnehr'de Ali Tegin Oğulları: Kutlug Ordu Devleti (1020-1041)", *Bilig*.
- İbn Kesîr (1995). *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XII, Türkçe Terc. Mehmet Keskin, İstanbul: Çağrı Yayınları.
- İbnü'l-Cevzî (1312/1992). *el-Muntazam fî Târihü'l-mülûk ve'l-Ümem*, XVI, Neşr. Muhammed Abdülkâdir Atâ-Mustafa Abdülkâdir Atâ, Beyrut-Lübnan: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye.
- İbnü'l-Esîr (1987). *El-Kâmil fî't-Tarih*, IX-X, Türkçe terc. A. Özyayın, İstanbul: Bahar Matbaası.
- İbnü'l-Kalânîsi (1908). *Zeyl-ü Tarihi Dimaşk*, Yay. H. F. Amedroz, Leyden.
- Kafesoğlu, İ. (1973). *Sultan Melikşah*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Kafesoğlu, İ. (1977). "Melikşah", *İslâm Ansiklopedisi*, VII, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı.
- Kahya, E.-Topdemir, H. G. (2002) "İlk Müslüman Türk Devletlerinde Bilim", *Türkler*, V, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Kaşgarlı Mahmud (1988). *Divânü Lugat-it-Türk Tercümesi*, I, Türkçe terc. Besim Atalay, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Kaşgarlı Mahmud (2008). *Diwanu lugati't-turk*, I, Çev. Mustafa S. Kaçalın, İstanbul: Asia Yayınları.
- Kırzioğlu F. (1992). *Yukarı Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Koca, S. (1997). *Dandanakan'dan Malazgirt'e*, Giresun.
- Koçnev, B. (2006). *Nüimizmatičeskaya İstoriya Karachanidskogo Kaganata (991-1209)*, Sofya: İzdatelskiy Dom.
- Köymen, M. A. (2001). *Alp Arslan ve Zamanı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Merçil, E. (1989). *Gazneliler Devleti Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Merçil, E. (2002). "Selçuklular", *Türkler*, IV, Ed. H. C. Güzel-K. Çiçek-S. Koca, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Mirhond (1358 hş.). *Ravzatu's-safâ*, II, Neşr. Abbâs Zeryâb, Tahran: Çaphâne-i Mehâret.

- Muhammed Avfî (1898). *Cevâmi'ü'l-hikâyât ve Levâmi'ü'l-rivâyât* (V. Bartold, *Turkestan vı Epoxu Mongolskago Haşestviya Texti*, St. Petersburg: Stanford Libraries).
- Müneccimbaşı (1285). *Sahâifü'l-ahbâr fi Vekâyi'ü'l-âsâr*, II, İstanbul.
- Necef, E. N. (2005). *Karahanlılar*, İstanbul: Selenge Yayınları.
- Nîşâbüri (1332 hş.). *Selçûknâme*, Neşr. Muhammed Ramazânî, Tahran: Çâphâne-i Hâver.
- Nizâmî-i Arûzî-i Semerkandî (1899). *Çehâr Makale*, İng. Terc. E. G. Browne, Hertford: Journal Of The Royal Asiatic Society.
- Nizâmü'l-Mülk (1999). *Siyâset-Nâme*, Çev. M. Altay Köymen, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Onat H. (1999). "İbâhiyye", *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XIX, İstanbul: İSAM Yayınları.
- Piyadeoğlu, C. (2008). *Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- Pritsak, O. (1954). "Die Karachaniden", *Islam*.
- Pritsak, O. (1977). "Karahanlılar", *İslâm Ansiklopedisi*, VI, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı.
- Ravendî (1960). *Rahat-Us-Sudur ve Âyet-Üs-Sürür*, I, Çev. Ahmed Ateş, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Reşîdü'd-dîn Fazlullah (2010). *Cami'ü-Tevârih*, Terc. Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş, İstanbul: Selenge Yayınları.
- Reşîdüddîn Fazlullâh (1960). *Câmi'ü' t-tevârîh (II. Cild, 5. cüz, Selçuklular Tarihi)*, Neşr. A. Ateş, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Salman, S. (Bahar 2014). "Karlık Devletinin Kuruluş Tarihi Meselesi", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*.
- Semânî el-Mervezî (1898). *Kitâbü'l-Ensâb*, (V. Bartold, *Turkestan vı Epoxu Mongolskago Haşestviya Texti*), Petersburg: Stanford Libraries).
- Sevim, A. (1998). "Sıbt İbnül-Cevzî'nin Mir'âtü'z-Zaman Fî Tarihi'l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler II. Sultan Alp Arslan Dönemi", *Belgeler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Sevim, A. (1999). "Sıbt İbnül-Cevzî'nin Mir'âtü'z-Zaman Fî Tarihi'l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler III. Sultan Melikşah Dönemi", *Belgeler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Sevim, A. (2005). "İbnül-Cevzî'nin El-Muntazam Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler (430-485=1038-1092)", *Belgeler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Sevim, A. (2008). "İbnü'l-Kalânisi'nin Zeyl-ü Tarih-i Dımaşk adlı eserinde Selçuklularla İlgili Bilgiler I. (436-500=1044/1045-1106/1107)", *Belgeler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî (1968). *Mir'âtu'z-Zamân fi Târihi'l-Âyan*, Neşr. Ali Sevim, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Strange G. L. (1930). *The Lands of the Eastern Caliphate*, New York: Barnes&Noble.
- Şebânkâreî (1363). *Mecmâü'l-ensâb*, Neşr. Mîr Hâşim Muhaddis, Tahran.
- Şemseddîn Muhammedü'l-Müsevî (Turhan Sultan nr. 224): *Esahhü't-tevârîh*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi.
- Şener, H. İ. (2002). "Karahanlılarda Dil ve Edebiyat", *Türkler*, V, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Şeşen, R. (1972). "Alparslan'ın Hayatı İle İlgili Arapça Kaynaklar", *Türkiyat Mecmuası (XVII'den ayrı basım)*.
- Şeşen, R. (2001). *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Taşağıl, A. (2004). *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Turan, O. (1999). *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Turan, O. (1993). *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Yakupoğlu, C. (Mart 2010). "Türkistan'ın Büyük Türk Boylarından Çiğiller ve Anadolu'da İskân İzleri", *A.Ü.D.T.C.F. Tarih Araştırmaları Dergisi*.
- Zehebî (1994). *Târîhü'l-İslâm*, Tedkik Ömer Abdüsselâm Tedmurî, Beyrut: Dârü'l-kitâb el-Arabî.

Balasagun şhrinden günümüze kalanlar